

VOEDINGSTOESTANDEN TE GENT TIJDENS DE EERSTE HELFT VAN DE 19de EEUW*

door

Dr. C. VANDENBROEKE,

Assistent aan de Rijksuniversiteit te Gent.

De studie van de voedingstoestanden stelt steeds een aantal belangrijke problemen. Het bronnenmateriaal laat immers slechts zelden toe een globaal overzicht weer te geven. Betreffende de toestand in de steden, bevinden wij ons nochtans in een enigszins begunstigde situatie. Meer bepaald door een analytisch onderzoek van de indirecte belastingen worden wij alvast in de mogelijkheid gesteld om een benaderende weergave van de voeding aan te duiden (1).

Tot hiertoe bleef evenwel het historisch onderzoek van deze probleemstellingen eerder gering. Doorgaans beperkte men zich zelfs tot voor kort tot enkele vrij algemene omschrijvingen. In die zin werd o.m. door S. Scholl aangestipt: "bij gebrek aan de nodige betrouwbare gegevens is het ons niet mogelijk uitvoerig uit te weiden over de verschillende aspecten...Zeer algemeen kan men zeggen, dat het voedsel zó sober, zó éénzijdig en zó ééntonig was, dat de gevolgen hiervan duidelijk op de gezichten der mensen te lezen stonden" (2).

De noodzaak van een meer gefundeerd overzicht van de voedingstoestanden wordt nochtans steeds scherper aangevoeld. Aldus werd ook door Prof. J. Ruwet hierop reeds uitdrukkelijk gewezen: "trop longtemps l'étude des économies de type ancien est restée braquée sur les prix et les salaires et sur la monnaie. Il est temps d'élargir les recherches et d'observer d'autres aspects essentiels, qui aideront à comprendre la formation même des prix. Déjà les historiens commencent à faire une place au volume des productions

(*) Wij danken hierbij Prof. Dr. J. Hannes voor de gewaardeerde hulp die ons bij het opstellen van deze bijdrage geboden werd.

(1) Zie hieromtrent in het bijzonder R. LAURENT, "Une source : les archives d'octroi", in *Annales. Economies - Sociétés - Civilisations*, dl. XI, 1956, pp. 197-204.

(2) S. SCHOLL, *Bijdragen tot de geschiedenis der Gentse arbeidersbeweging*, dl. I, 1815-1875, Brussel, 1957, p. 27.

et s'ils sont de plus en plus soucieux de suivre l'évolution du nombre de consommateurs, ils n'ont cependant guère tenté de prendre la mesure des quantités consommées..." (3).

In deze optiek hebben wij er thans naar gestreefd, door een systematisch onderzoek van de oktrooien, de voedingstoestanden te Gent tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw te belichten. Deze methode van benaderen zal ons aldus ook toelaten op een vrij direkte wijze en aan de hand van objektieve criteria de sociale reperkussies te volgen gedurende de industriële omwenteling.

Noteren wij nochtans vooraf dat op deze wijze slechts de evolutie kan gevolgd worden voor een beperkt aantal produkten. In de meeste steden werd immers een verschillende werkwijze toegepast, die dan bovendien nog herhaaldelijk kon gewijzigd en aangepast worden overeenkomstig de interne behoeften. Onder invloed van de politieke omwentelingen tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw, werd ook door de centrale overheid meermaals op een herstructurering van de stedelijke belastingen aangedrongen. Dit alles heeft zelfs voor gevolg gehad dat het oktrooistelsel in deze periode een sterk disparaat karakter vertoont en in menig opzicht moeilijk te interpreteren is (4). Opvallend is trouwens ook het feit dat de oktrooirechten aanvankelijk zelfs waren afgeschaft geworden door de leden van de Constituante. Financiële moeilijkheden werkten echter een herinvoering van deze belasting in de hand (besluiten van 27 vendemaire en 11 frimaire jaar VII). Meer bepaald voor de stad Gent werden vanaf 16 maart 1800 de indirecte belastingen op allerlei konsumptiegoederen opnieuw van kracht (5).

Maar hierbij zou tevens vermeld moeten worden dat het bronnenmateriaal voor de Franse en Hollandse periode eerder onvolledig bewaard is gebleven, zodat de evolutie soms moeilijk kan worden gevolgd. Beter zijn wij evenwel ingelicht vanaf de periode van

(3) J. RUWET, "Un facteur mal connu des économies de type ancien à travers la fiscalité. La consommation à Saint-Trond au XVe siècle", in *De belasting in het raam van stad en staat. Internationaal Colloquium, 1964, Pro Civitate*, Historische uitgaven, nr. 13, 1966, p. 168.

(4) Enkele aspecten van deze problematiek werden reeds behandeld door J. VAN DEN EEDE, *De levensmiddelenpolitiek te Gent, 1792-1869*, Gent, 1968 (onuitgegeven verhandeling o.l.v. Prof. Dr. E. Scholliers); J. DEBAKKER, *De Gentse stadsrekeningen tijdens de Franse Overheersing, 1792-1814*, Gent, 1971 (onuitgegeven verhandeling o.l.v. Prof. Dr. J. Dhondt).

(5) Stadsarchief Gent (S.A.G.), Modern Archief, nr. A27/3. Aangetoond kon immers worden dat de opbrengst van de oktrooien ca. 70 à 80 % van de gewone opbrengsten van de stad vertegenwoordigde (J. DEBAKKER, *op.cit.*, p. 65).

de Belgische Onafhankelijkheid (6). Lang zal het systeem van de indirecte belastingen nochtans niet meer van kracht blijven. Vooral vanaf het midden van de veertiger jaren gingen steeds meer stemmen op om het oktrooisel definitief af te schaffen en te vervangen door een belasting op het inkomen. Door C. Rogier, minister van Binnenlandse Zaken, werd hiertoe op 9 november 1847 reeds een speciale onderzoekskommissie ingesteld, bestaande uit C. de Brouckère (burgemeester van Brussel), de Waha (senator), Loos en Troye (kamerleden), Heuschling (hoofd van de dienst voor statistiek op het ministerie van Binnelandse Zaken), d'Archambeau en Lagrange (respektievelijk direktors van de stedelijke belastingen te Brussel en Gent) (7). Het zal echter nog duren tot 20 juli 1860 alvorens de afschaffing van de oktrooien bij Koninklijk Besluit werd bevolen (8).

Voor de periode 1830/31-1859/60 lijkt het evenwel mogelijk, jaar per jaar, de konsumptie van o.m. wijn, bier, jenever, kaas, vlees

(6) Het bronnenmateriaal dat voor deze problematiek werd doorgenomen, berust hoofdzakelijk op het S.A.G., Modern Archief, reeks L. Belangrijke aanduidingen konden evenwel ook worden teruggevonden in het *Mémorial administratif de la ville de Gand*.

(7) S.A.G., Modern Archief, nr. L70/1; *Rapport adressé au ministère de l'intérieur par la commission de révision, instituée en vertu de l'arrêté royal du 9 novembre 1847*, Brussel, 1848; *Pasinomie ou collection complète des lois, décrets, arrêtés et règlements généraux qui peuvent être invoqués en Belgique*, dl. 17, pp. 461-462.

Omstreeks 1850 was er nog een grote verdeeldheid te noteren in het binnenland betreffende het al dan niet afschaffen van de oktrooien. Volgende verhoudingen konden op dat gebied o.m. genoteerd worden :

Behoud van de oktrooien

Verviers, Aalst, Oudenaarde, Lokeren, Eeklo, St.-Niklaas, Gent, Geraardsbergen, Dendermonde, Diest, Vilvoorde, Frameries, Bergen, Roelux, Zennik, Thuin, Mechelen.

Afschaffing van de oktrooien

Ninove, Ronse, Tienen, Waver, Geldeaken, Ath, Leuze, Péruwelz, Binche, Charleroi, Dour, Edingen, Fontaine-l'Évêque, Lessen, Doornik, Brussel, Luik.

(8) *Pasinomie*, op.cit., dl. 30, pp. 274-175.

Op 21 maart 1860 was tevens door het stadsbestuur van Gent positief gereageerd geworden : "...considérant que l'abolition des octrois en dégrèvant les denrées alimentaires de première nécessité, aura pour effet d'améliorer le sort des classes laborieuses et en dégrèvant également les matières nécessaires à l'industrie, imprimera un nouvel essor à la prospérité publique, considérant que les bienfaits immédiats de cette abolition seront surtout sensibles dans une ville industrielle et commerçante comme celle de Gand...que cette abolition en facilitant toutes les relations entre les diverses parties du pays, resserrera davantage encore le lien de l'unité nationale..." (S.A.G., nr. L70/1).

en tarwe te volgen voor de stad Gent. Sporadisch zijn wij bovendien ingelicht t.a.v. het verbruik van enkele andere levensmiddelen zoals peulvruchten, vis, olie, wild en gevogelte, zodat een benaderend overzicht van de voedingstoestanden zal kunnen gerekonstrueerd worden. Enkele essentiële levensmiddelen blijven nochtans, na een overzicht van dit soort bronnenmateriaal, aan onze aandacht ontsnappen. Nadat in 1830 tijdelijk tot het afschaffen van het maalgeld was besloten geworden, werd het jaar nadien reeds bepaald dat alleen de rechten op roggemeel en -brood voortaan zouden geannuleerd worden (9). Wij beschikken nochtans over voldoende bijkomende aanwijzingen betreffende het kwantitatief en kwalitatief aspekt van het graanverbruik binnen de stad om deze moeilijkheid te omzeilen. Moeilijker te benaderen lijkt daarentegen de gemiddelde konsumptie van aardappelen. Steeds kon dit gewas immers vrij ingevoerd worden, zodat wij over geen enkele rechtstreekse aanduiding van het verbruik beschikken. Indirekt zal hier een approximatief overzicht worden nagestreefd, door o.m. rekening te houden met het afnemend graanverbruik sinds het einde van de zeventiende eeuw. Het ligt trouwens voor de hand dat de verminderde calorienopname als gevolg van het eventueel dalend graanverbruik, in ruime mate door de konsumptie van aardappelen zal ondervangen geweest zijn (10). Tevens kunnen wij over voldoende beschrijvende bronnen beschikken alsook over enkele "enquêtes" door tijdgenoten ingesteld, die zullen toelaten de betrouwbaarheid van de aldus berekende verbruikscijfers te beoordelen.

Ook voor een aantal andere levensmiddelen zoals o.m. boter, melk en karnemelk zijn wij nog hoogst onvolledig ingelicht. Een vergelijking met de verbruikstoestanden in enkele steden en (of) streken, zal dan ook in menig opzicht noodzakelijk lijken om tot een benaderend overzicht te komen.

Een studie van de voedingstoestanden aan de hand van de opgelegde oktrooien impliceert echter dat wij ook kunnen beschikken over een belangrijk aantal aanduidingen betreffende de bevolkingsdichtheid tijdens deze periode. Tevens zou er rekening dienen te worden gehouden met het voorkomen van een zogenaamde

(9) Zie o.m. R. DEMOULIN, "Un impôt impopulaire sous le régime hollandais : la mouture", in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, dl. XV, 1936, p. 122.

(10) Deze methode werd vroeger reeds uitgetest, in het bijzonder dan t.a.v. de toestanden op het platteland (C. VANDENBROEKE, "Aardappelteelt en aardappelverbruik in de 17e en 18e eeuw", in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, dl. 82, 1969, pp. 57-61).

“vlottende massa” van werkkrachten en vreemdelingen die tijdelijk in de stad verbleven. Het ligt echter voor de hand dat het voor de eerste helft van de negentiende eeuw niet mogelijk is enige precisering van deze groep weer te geven. Om nochtans een absolute overschatting van de verbruikscijfers te voorkomen, zullen wij ons baseren op de demografische gegevens met inbegrip van de bevolking “extra muros”. In feite betekent dit dat een bevolkingsoverschot van ca. 5% à 10% in aanmerking wordt genomen (11).

**Evolutie van de bevolking te Gent
(per 5-jaarlijkse periode)**

1801-05	55.576(100%)	1821-25	67.912(122%)	1841-45	103.311(186%)
1806-10	57.830(104%)	1826-30	79.343(132%)	1846-50	105.306(189%)
1811-15	61.793(111%)	1831-35	86.086(155%)	1851-55	113.504(204%)
1816-20	64.154(115%)	1836-40	93.383(168%)	1856-60	113.083(203%)

Hiertegenover zou thans kunnen gesteld worden dat in sommige gevallen de aangevoerde levensmiddelen, berekend op basis van de oktrooien, slechts een minimum-aanduiding inhouden. Door allerlei fraudes zouden de stadsrechten kunnen ontdoken worden! Het komt ons echter voor dat deze laatste opwerping geenszins mag veralgemeend of (en) overschat worden. Vast staat ten andere dat vooral vanaf de Franse overheersing het invorderen van de oktrooirechten zeer scherp gecontroleerd werd. Bovendien kunnen wij er ook op wijzen dat de meeste kooplieden zekere faciliteiten genoten en zich aldus niet graag gekompromitteerd zagen door

(11) Voor de bevolkingscijfers te Gent tijdens de eerste helft van de 19e eeuw, zie O. BERGMANS, *Mouvement de l'état-civil de la population et les registres de l'état-civil à Gand au XIXe siècle*, Gent, 1902; P. CLAEYS, *Mémorial de la ville de Gand de 1792 à 1830*, Gent, 1902; D. DESTANBERG, *Gent sedert 1831*, Gent, 1903; J.E. NEVE, *Gand sous la domination française, 1792-1814*, Gent, 1927, p. 156; J. MARESKA-J. HEYMAN, *Enquête sur le travail et la condition physique et morale des ouvriers employés dans les manufactures de coton à Gand*, Gent, 1846, p. 164; *Mémorial administratif de la ville de Gand*, dl. XX, Gent, 1864, p. 147.

eventuele frauduleuze transakties (12). Herhaaldelijk wijst ook de directeur van de stedelijke belastingen, Lagrange, er aldus op dat de controle doorgaans met de grootste nauwgezetheid werd nageleefd. Een onderzoek van de processen-verbaal die bij overtredingen opgesteld werden, overtuigt ons eveneens in menig opzicht van de relatieve betrouwbaarheid van deze bronnen (13). In het bijzonder voor omvangrijke, zware produkten zal de frauduleuze aanvoer eerder gering geweest zijn. Voor sommige alcoholische dranken lijkt een belangrijker afwijking evenwel niet uitgesloten; dit was echter mede een gevolg van de opgelegde belastingsinning sinds het begin van de eeuw. Toen was immers het brouwen en distilleren belast geworden overeenkomstig de hoeveelheid der gebruikte grondstof (14). Spoedig bleek echter dat deze reglementering omzeild werd. Reeds op 31 juli 1828 merkte Lagrange hieromtrent op: "heimelyke brouweryen of onaangegevene bierbrouwing in bekende fabryken vermeen ik niet of althans zeer weinig te bestaan; trouwens de aanhoudende waakzaamheid van 24 bedienden der accynsen en de toevoegelyke bewaking der bedienden van het octroi, maken zulks zeer gevaarlyk. Maar, er is gemak om zonder bybetaling van regten, per brouwte eene meerdere hoeveelheid bier te maken als gewoonlyk gepleegd werd" (15). Ook nadien zal de directeur der stedelijke belastingen trouwens nog herhaaldelijk op deze tekortkomingen wijzen. Aan de wijze van belasten werd evenwel niets meer veranderd (16). Met dergelijke opmerkingen voor ogen, zullen wij

(12) J. DEBAKKER, *op.cit.*, pp. 30-37.

In die zin hadden de meeste kooplieden bij de directeur van het oktrooi een lopende rekening, hetgeen heel wat tijdwinst opleverde. Wel moesten zij onder eed verklaren alles te zullen aangeven en op regelmatige tijdstippen de verschuldigde taksen vereffenen. Tevens moesten zij een borgtocht betalen en steeds hun magazijnen ter controle openstellen.

Ook voor talrijke andere steden werd het oktrooistelsel vanaf de Franse Overheersing nauwkeuriger uitgewerkt. Klassiek in dit verband zijn de verwickelingen te Antwerpen, waar zelfs burgemeester Werbrouck vervolgd werd wegens medewerking aan frauduleuze verhandelingen (J.-C. en M. MATTHEESSENS, "Un procès sous le premier empire : l'octroi d'Anvers, 1811-1813", in *Revue du Nord*, dl. 37, 1955, pp. 135-142).

(13) S.A.G., *Modern Archief*, nr. L38/3.

(14) S.A.G., *Modern Archief*, nr. L47/2; J. VAN DEN EEDE, *op.cit.*, pp. 138-139 en 201.

(15) S.A.G., *Modern Archief*, nr. L47/2.

(16) In het verslag van 1850 merkte Lagrange aldus eens te meer op: "les 95.692 hectolitres de fabrication, soumis à la taxe en 1849, ne représentent qu'une partie de la production et de la consommation réelles, que la loi, faussée dans son principe, ne permet plus d'atteindre" (*Mémorial administratif...*, dl. V, Gent, 1850, pp. 299-300).

dan ook de nodige restrikties in aanmerking dienen te nemen bij het interpreteren van de jaarlijks berekende omzet en dan in het bijzonder t.a.v. de produktie en het verbruik van bier. Voor de meeste andere produkten daarentegen, menen wij een vrij betrouwbare weergave van de werkelijke omzet te kunnen aannemen.

Alvorens thans tot een approximatief overzicht van de gemiddelde voeding te komen, willen wij echter eerst even de evolutie t.a.v. de jaarlijkse aanvoer te Gent belichten. Duidelijk kan zelfs gesteld worden dat de oktrooi-belasting tevens een weerspiegeling inhoudt van het sociaal-ekonomisch gebeuren: "les produits de l'octroi sont le thermomètre des fortunes particulières; la consommation les augmente, les privations les diminuent", zo merkte de tijdgenoot reeds op (17). Deze vaststellingen gelden dan heel in het bijzonder voor de stad Gent, waar de industrialisering vrij vroeg een aanvang had genomen in de textielindustrie. Deze sektor bleek bovendien zeer kwetsbaar en herhaaldelijk werden de expansiemogelijkheden afgeremd. Dit was o.m. het geval als gevolg van de kontinentale blokkade. Ook na 1830 tekende zich tijdelijk een periode van kontraktie af door het verlies van de afzetmogelijkheden in de Nederlandse koloniën; bovendien moest steeds meer rekening worden gehouden met de konkurrentie van meer geïndustrialiseerde mogendheden. De beperkte aanvoer van grondstof tijdens de Secessieoorlog zou tenslotte bij het begin van de zestiger jaren nogmaals de katoenindustrie ernstig bedreigen (18).

Naast en samen met de langdurige perioden van weikloosheid die hieruit voortvloeiden, hadden deze belangrijke konjunkturschommelingen verder ook een uiterst nefaste weerslag op de evolutie van de lonen. Alleen tijdens de eerste jaren van de negentiende eeuw - de zogenaamde "boom" der industrialisering - waren vrij hoge lonen in de katoenindustrie te verdienen ("on vivait en plein rêve") (19);

(17) S.A.G., *Modern Archief*, nr. L65/3.

(18) F.-X. VAN HOUTTE, *L'évolution dans l'industrie textile en Belgique et dans le monde de 1800 à 1939*, Leuven, 1949; H. GALLE, *La "famine" de coton 1861-1865. Effets de la guerre de Sécession sur l'industrie cotonnière gantoise*, Brussel, 1967; H. VAN WERVEKE, *Gand. Esquisse d'histoire sociale*, Brussel, 1946, pp. 110-123; J. DHONDT, "De opkomst van de arbeidersstand. Gent in de Franse tijd", in *Geschiedkundige opstellen*, Antwerpen, 1963, pp. 153-171; ID., "De opkomst van de Gentse katoenijverheid", *ibidem*, pp. 109-152; J. VOORTMAN, *Les débuts de l'industrie cotonnière et les crises économiques. L'industrie cotonnière gantoise sous le régime français et le régime hollandais*, Gent, 1940.

(19) L. VARLEZ, *Les salaires dans l'industrie gantoise*, dl. I, "L'industrie cotonnière", Brussel, 1901, pp. 24-31.

vanaf 1812-1815 noteren wij evenwel een scherpe daling die tot ca. 50% zou bedragen hebben. In de *Gazette van Gent* van 26 augustus 1830 werd zelfs gesteld dat de verdiensten omstreeks 1810 "ten minsten dry en vier mael zoo veel als nu" hadden bedragen (20). Het zal zelfs nog duren tot omstreeks 1835-1840 alvorens de lonen in de katoennijverheid opnieuw een stijgende tendens begonnen te vertonen. Een werkelijke stijging van de reële koopkracht van de lonen zal echter slechts na 1850-1860 genoteerd worden, wanneer ook de prijzen van de levensmiddelen zich begonnen te stabiliseren en een neiging tot dalen vertoonden (21).

Niet minder storend waren trouwens de herhaalde misoogsten en (of) prijsstijgingen van de levensmiddelen tijdens de eerste helft van de eeuw geweest. In welke mate hierdoor de koopkracht van het loon aangetast werd, zal duidelijk weerspiegeld worden in een analytisch onderzoek van de oktroomen. Herhalen wij in die zin alvast de visie van R. Laurent : "par delà l'économique, c'est l'homme aux prises avec les difficultés de la vie quotidienne qui doit nous apparaître...les archives d'octroi doivent nous offrir la possibilité d'humaniser l'histoire des fluctuations économiques : elles en donnent une interprétation sociale" (22).

Naast en samen met een overzicht van de verbruikstoestanden, brachten wij aldus ook een overzicht van de prijsevolutie van enkele essentiële levensmiddelen in grafiek ten einde de korrelatie aanschouwelijker te maken (grafieken I-III). Meer bepaald de prijsevolutie van tarwe, rogge en aardappelen werd hierbij in aanmerking genomen (23).

Aan de hand van dergelijk vergelijkend overzicht blijkt zeer goed in welke mate de economische conjunctuur haar weerslag vindt in de voedingstoestanden. Aan perioden van kontraktie in het economisch leven evenals aan jaren van stijgende prijzen van

(20) S. SCHOLL, "Werkstakingen te Gent tijdens het koninkrijk der Nederlanden (1815-1830)", (overdruk uit *De Gids op maatschappelijk gebied*, nrs. 7-8, juli-augustus, 1956, p. 8).

(21) M. NEIRYNCK, "De XIXe eeuw in België. De sociaal-economische evolutie : proeve tot synthesis", in *De Gids op maatschappelijk gebied*, dl. 57, 1966, pp. 967-987 en 1049-1071.

(22) R. LAURENT, *op.cit.*, p. 197.

(23) C. VANDENBROEKE en W. VANDERPIJPEN, "Gentse merkuriële van granen, brood, aardappelen, hooi, stro, boter, vlees, jenever, olie en oliehoudende zaden (1800-1914)", in C. VERLINDEN, *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant*, dl. III, Brugge, 1972, pp. 95-188.

levensmiddelen als gevolg van misoogsten, beantwoordt doorgaans een belangrijke wijziging en (of) inkrimping der voedselopname; een tegengestelde beweging wordt daarentegen waarneembaar tijdens jaren van dalende prijzen (grafieken IV-IX). Kwantitatief valt dan een gunstige kentering op. Dergelijke vaststellingen werden trouwens ook herhaaldelijk door Lagrange geaccentueerd in de jaarlijkse rapporten die hij het stadsbestuur overhandigde. Opvallend hierbij is het feit dat in duurtelijaren (o.m. 1816, 1831-32, 1838-40, 1842-43, 1845-47 en 1851-55) de konsumptie van tarwe ten dele door rogge werd vervangen. Gedurende deze jaren omvatte de gemiddelde konsumptie van tarwe soms zelfs minder dan 100 liter per persoon (24).

**Gemiddeld hoofdelijk verbruik van tarwe
te Gent (liter)**

1816	98,2 liter	1838	116,6 liter	1850	122,4 liter
...		1839	109,3 liter	1851	132,8 liter
1821	100,3 liter	1840	116,3 liter	1852	131,2 liter
...		1841	116,2 liter	1853	118,8 liter
1830	123,5 liter	1842	114,2 liter	1854	108,6 liter
1831	100,0 liter	1843	118,6 liter	1855	111,9 liter
1832	111,8 liter	1844	119,0 liter	1856	112,4 liter
1833	119,6 liter	1845	121,8 liter	1857	123,8 liter
1834	126,3 liter	1846	134,9 liter	1858	128,9 liter
1835	126,5 liter	1847	118,2 liter	1859	127,6 liter
1836	127,6 liter	1848	114,8 liter		
1837	129,7 liter	1849	118,7 liter		

Reeds in een verslag van 5 september 1831 had de directeur van de stedelijke belastingen op deze gebeurlijke omschakeling gewezen : "de toute part on assure que la classe ouvrière ou indigente ne mange plus que du pain de seigle, non imposé et dont le prix est de moitié plus bas que le pain de froment. Ceci est confirmé par l'importation considérable et toujours croissante du pain de seigle aux portes de la ville..." (25). Een gelijkaardige opmerking werd trouwens gemaakt in het jaarverslag van 1839 : "on doit l'attribuer à une moindre consommation de pain de froment à cause de la cherté de celui-ci et de la grande consommation de pain de seigle dont l'importation, d'après le témoignage de nos commis, est presque doublée" (26).

(24) Voor een meer gedetailleerd overzicht, kan naar de bijlagen verwezen worden.

(25) S.A.G., Modern Archief, nr. L65/3.

(26) S.A.G., Modern Archief, nr. L65/2.

Verrassend lijkt evenwel op het eerste zicht het hoge verbruikscijfer van tarwe dat in 1846 genoteerd werd (ca. 135 liter per persoon en per jaar), en dit tijdens één van de zwaarste krisissen van de negentiende eeuw. Een fundamentele verklaring hiervoor wordt nochtans door de tijdgenoten in ruime mate toegeschreven aan de mislukte aardappeloogst : "cette grande consommation provient de la rareté et du haut prix des denrées alimentaires et redescendra certainement...dès que le prix des pommes de terre et du seigle sera revenu au taux ordinaire" (27). Ofschoon geen enkele rechtstreekse aanduiding betreffende het verbruik van aardappelen voorhanden is, blijkt niettemin reeds zeer duidelijk uit bovenstaande passus het kapitaal belang van dit levensmiddel voor de voeding tijdens de eerste helft van de eeuw. Herhaaldelijk zagen wij deze vaststelling trouwens bevestigd. Reeds in 1847, toen de gevolgen van de aardappelplaag nagenoeg voorbij waren, lezen wij opnieuw in het jaarverslag aan het stadsbestuur : "il est donc tout simple que plus d'abondance et la réduction notable du prix des pommes de terre...ait fait reprendre la consommation de celles-ci" (28).

Ook de aanvoer van vee en vlees binnen de stad was ten andere tot op zekere hoogte afhankelijk van de prijsstijging van de graangewassen en dan in het bijzonder van de stijging van de aardappelprijzen. Opvallend is zelfs dat in duurtelaren aanvankelijk een toename in de aanvoer kan gekonstateerd worden. Dit laat zich ten dele verklaren door het meer stabiel karakter der vleesprijzen; bovendien werd de stijging van de vleesprijzen tijdens de eerste fase der crisis ten dele afgeremd door het verhoogd aanbod (29). Een overzicht van de verbruikscijfers zal dit duidelijk belichten :

Gemiddeld hoofdelijk vleesverbruik te Gent (kg.)

1806 50,3 kg.	1830 40,2 kg.	1844 35,5 kg.	1852 45,0 kg.
1807 48,9 kg.	1831 46,6 kg.	1845 40,2 kg.	1853 41,7 kg.
1808 48,1 kg.	...	1846 41,9 kg.	1854 38,0 kg.
1809 49,0 kg.	1834 45,5 kg.	1847 38,1 kg.	1855 35,0 kg.
...	...	1848 35,9 kg.	1856 40,1 kg.
1812 46,7 kg.	1840 40,3 kg.	1849 39,9 kg.	1857 42,2 kg.
...	1841 37,3 kg.	1850 41,1 kg.	1858 43,9 kg.
1815 53,2 kg.	1842 38,3 kg.	1851 42,7 kg.	1859 44,5 kg.
...	1843 39,3 kg.		

(27) S.A.G., Modern Archief, nr. L65/2.

(28) S.A.G., Modern Archief, nr. L65/2.

(29) Betreffende deze vaststellingen, zie ook C.E. LABROUSSE, *Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle*, Parijs, 1933, pp. 299-300.

Karakteristiek in dit verband was stellig de opmerking die t.a.v. de vleesaanvoer in 1845 werd genoteerd : "il est notoire...que la pénurie des pommes de terre, base importante d'alimentation en ce pays, a dû faire et a fait augmenter notablement la consommation des viandes" (30). Meer bepaald dan de aanvoer van varkens(vlees) was zeer sterk afhankelijk van het welslagen van de aardappeloogst. Na de belangrijke aanvoer in 1845, stellen wij immers reeds in 1846 een tegengestelde tendens vast. Waar de aanvoer van varkens in 1845 nog 5.060 stuks had bedragen, konstateren wij daarentegen voor 1846 en 1847 slechts een import van 2.677 en 2.295 stuks. De repliek van Lagrange, op het verzoekschrift van de "keurer" op de varkensmarkt om een aanpassing van de driejaarlijkse pacht te bekomen, laat omtrent deze evolutie evenmin aan duidelijkheid over : "ainsi 1845 présente sur 1844 une augmentation d'importation de 839 porcs, probablement parce qu'à cause du manque d'aliments, les nourrisseurs ont dû vendre à tout prix, pendant les derniers mois de la dite année. La même raison a dû restreindre notablement le nourrissage des jeunes porcs dans les derniers mois de 1845 et produire la pénurie qui en existe partout en ce moment" (31). Ook voor 1853-1854 werd trouwens aangestipt : "que la cherté de l'alimentation a empêché la plupart des petits tenanciers d'engraisser le porc pour le marché" (32).

Dergelijke vaststellingen gelden trouwens ook in menig opzicht t.a.v. de aanvoer van rundsvlees binnen de steden. Duurte en gebrek aan voedergewassen, verplichtten immers de meeste boeren hun vee vroegtijdig van de hand te doen en op de stedelijke markten te koop te stellen. In een schrijven van 8 augustus 1855 werd in die zin door het ambacht der beenhouwers van de stad Brussel eveneens opgemerkt : "les approvisionnements extraordinaires et hors d'habitude de nos marchés aux bestiaux ont pour cause le défaut de nourriture pour les animaux dans les étables et le manque de verdure

(30) S.A.G., Modern Archief, nr. L65/2.

(31) S.A.G., Modern Archief, nr. L10/1.

Begin september 1846 reeds had Daniel Goossens, keurer op de varkensmarkt te Gent, aangestipt : "vous savez ... avec quelle intensité a sévi dans cette province et notamment dans les environs de Gand le fléau qui a détruit la récolte des pommes de terre. Il résulte de documents officiels que dans la Flandre-Orientale on avait donné en 1845 à la plantation des pommes de terre une extension telle, quelle occupait à elle seule le cinquième des terres labourables et que les pertes se sont élevées au 7/8 d'une récolte ordinaire. Vous n'ignorez pas non plus Messieurs que l'excédant de la production sert particulièrement à la nourriture des porcs et que la disette a forcé les cultivateurs à sacrifier dès le début de la maladie la presque totalité de ces bestiaux...".

(32) *Mémorial administratif...*, dl. IX, Gent, 1854, p. 294.

dans les herbages...c'est la misère dans les campagnes qui chasse le bétail sur nos marchés..." (33).

Ook t.a.v. de aanvoer en het verbruik van kaas worden ten andere de reperkussies van de economische conjunctuur op de voedingstoestanden afdoende weerspiegeld. Typisch is tevens dat de politieke verwickelingen, en dan meer bepaald de afscheiding van Nederland, aanvankelijk een belangrijke weerslag hadden op de aanvoer. Aldus noteren wij dat voor 1830-1831 de import van kaas binnen de stad Gent slechts ca. 100.000 kg. omvatte (d.i. ongeveer 1,2 kg. per persoon), terwijl de gemiddelde aanvoer tijdens de periode 1830-1836 175.000 kg. bedroeg (of ca. 1,75 kg. per persoon). Weinig kaassoorten werden immers op het omliggende platteland rond Gent geproduceerd. Aangenomen mag zelfs worden dat nagenoeg al de kaas die te Gent verbruikt werd, vanuit Holland geïmporteerd werd (34).

Gemiddeld hoofdelijk kaasverbruik te Gent (kg.)

1831 1,27 kg.	1841 1,49 kg.	1848 1,50 kg.	1855 1,48 kg.
1832 1,66 kg.	1842 1,46 kg.	1849 1,66 kg.	1856 1,38 kg.
1833 1,75 kg.	1843 1,72 kg.	1850 1,95 kg.	1857 1,45 kg.
1834 2,08 kg.	1844 1,89 kg.	1851 1,89 kg.	1858 1,80 kg.
1835 2,06 kg.	1845 1,69 kg.	1852 2,02 kg.	1859 1,88 kg.
...	1846 1,79 kg.	1853 1,74 kg.	
1840 1,64 kg.	1847 1,41 kg.	1854 1,65 kg.	

De import, de produktie en het verbruik van alcoholische dranken, weerspiegelt eveneens in menig opzicht de economische toestand van de stad. Bij een overzicht van de evolutie van het drankverbruik, dienen echter talrijke bijkomende factoren en invloeden in aanmerking te worden genomen. In die zin moet alvast voor de import van wijn o.m. ook in ruime mate rekening worden gehouden met het al dan niet welslagen van de oogsten evenals met de kwalitatieve verschillen die hiermee verband houden (35). Ten

(33) Stadsarchief Brussel, Modern Archief, "Bouchers" (ongeklasseerd archief; door archivaris Prof. M. Martens werden ons evenwel deze dokumenten gesignaleerd, waarvoor hier onze oprechte dank).

(34) In een "rapport sur l'agriculture de la Flandre Orientale" van 1818 werd zelfs nog herhaald: "cette branche de l'industrie et du commerce agricole est absolument nulle dans cette province" (Rijksarchief Gent, Archief van de provincie Oost-Vlaanderen: commissiën van landbouw 1818-1828).

(35) E. LE ROY LADURIE, *Histoire du climat depuis l'an mil*, Parijs, 1967, pp. 27-57.

aanzien van de eerste jaren van de negentiende eeuw kan evenwel een dalende wijnconsumptie opgemerkt worden; van circa 8 liter per persoon en per jaar daalde het verbruik tot ong. 3 à 4 liter na 1815. Stellig werd deze daling in de hand gewerkt door de moeilijker aanvoer en de hogere invoerrechten na de afscheiding van Frankrijk. Ook door de demografische expansie en de aangroei van het proletariaat werd dit verbruikscijfer ten dele genivelleerd. Aldus is het opvallend dat in op dat ogenblik minder geïndustrialiseerde steden zoals Antwerpen en Brussel zelfs omstreeks het midden van de eeuw nog steeds ca. 6 à 7 liter wijn per persoon en per jaar gedronken werd (36). Anderzijds stellen wij nochtans ook voor Gent vast dat in perioden van relatieve welvaart eveneens ca. 4 à 5 liter verbruikt werd (37). Primordiaal was immers de weerslag van het bedrijfsleven op de evolutie van het verbruik. Ook voor de andere alcoholische dranken wordt dit trouwens volledig geïllustreerd.

Betreffende de interpretatie van de hoofdelijke verbruikscijfers van bier en jenever, werden hoger reeds de nodige restricties aangehaald. In het bijzonder de verbruikscijfers voor bier die aldus konden berekend worden, lijken immers weinig reëel voor de eerste helft van de eeuw en zullen stellig in ruime mate te laag geschat zijn. Aangevoerd kon zelfs worden dat na verloop van tijd per "brouwte" ongeveer 50% meer bier geproduceerd werd dan aanvankelijk werd voorzien (38). Dichter bij de werkelijkheid zullen dan ook de verbruikscijfers staan die voor het begin van de eeuw gerekonstrueerd werden, op het ogenblik dat de belastingen nog geheven werden overeenkomstig de werkelijke produktie. Toen zou gemiddeld ongeveer 215 à 220 liter bier per persoon en per jaar verbruikt

(36) Aanduidingen in S.A.G., *Modern Archief*, nr. L47/2; zie ook A. HENNE-A. WAUTERS, *Histoire de la ville de Bruxelles*, Brussel 1846 (1957), dl. III, pp. 28-29; A. COSEMANS, "Bijdrage tot de demografische en sociale geschiedenis van de stad Brussel, 1796-1846", *Pro Civitate*, historische uitgave, nr. 12, 1966, p. 96.

(37) Wijzen wij er hier op dat het hoofdelijk wijnverbruik in de Franse steden omstreeks het midden van de 19e eeuw gemiddeld ongeveer 100 liter per jaar bedroeg; minima werden aldus geregistreerd voor Caen en Lille met respectievelijk 12 en 19 liter; maxima werden genoteerd te Avignon en Bordeaux : 171 en 196 liter (R. MANDROU, "Les consommations des villes françaises (viande et boissons) au milieu du XIXe siècle", in *Annales. Economies - Sociétés - Civilisations*, dl. XVI, 1961, p. 746).

(38) S.A.G., *Modern Archief*, nrs. L45/2 en L65/2.

geweest zijn (39). Een afnemend verbruik lijkt niettemin in zeker opzicht aannemelijk en ook Lagrange schijnt dit meer dan eens te bevestigen. Reeds in het jaarverslag van 1842 merkte de directeur van de stedelijke belastingen hieromtrent op : "tout n'est pas à imputer à la législation usée de l'accise, que les villes doivent suivre et que le gouvernement désire, mais semble n'oser point reformer. La malaise des classes ouvrières, aggravée par la cherté inouïe des pommes de terre, leur aliment principal, a dû restreindre et a restreint la consommation d'une boisson, dorénavant de luxe pour eux" (40). Nauwelijks volstond immers nog het dagloon om in de familiale behoeften te voorzien, zodat bijkomende uitgaven zoals voor jenever en bier dienden beperkt te worden. Absolute minima inzake produktie en verbruik waren bovendien kenmerkend voor de jaren 1847 en 1854-1855.

**Gemiddeld hoofdelijk verbruik van
alcoholische dranken (liter)**

Jaar	Wijn (liter)	Jenever (liter)	Bier (totaal) (liter)	Externe bier- soorten (liter)	Jaar	Wijn (liter)	Jenever (liter)	Bier (totaal) (liter)	Externe bier- soorten (liter)
1806	9,8	17,8	214,1	49	1835	-	17,5	152,8	9
1807	8,4	16,1	211,9	50	1836	-	18,8	141,4	10
1808	8,8	16,8	222,9	44	1837	-	17,5	137,9	10
1809	8,9	14,9	204,3	40	1838	3,6	24,7	133,9	9
1810	-	-	-	41	1839	3,8	19,5	-	-
...					1840	4,5	17,8	13	7
1812	7,4	11,4	237,0	33	1841	3,9	20,2	127,6	8
1813	-	-	-	22	1842	3,5	12,9	119,1	7
1814	-	-	-	24	1843	4,1	11,3	110,7	7
1815	5,9	15,3	206,8	33	1844	3,2	11,3	110,3	8
...					1845	3,5	13,5	103,8	8
1821	4,9	-	125,8	40	1846	3,6	11,5	101,0	8
...					1847	3,7	8,5	81,1	5
1823	-	-	-	24	1848	3,1	11,3	94,0	6

(39) Hierbij werd evenwel weinig of geen rekening gehouden met de produktie en het verbruik van "klein bier". Deze omzet werd in een rapport van het ambacht van de brouwers, op 29 prairial jaar XII, als volgt omschreven : "la petite bière est un second lavage ou braie qui a servi à faire la bonne bière ... dès que toute la bonne bière a passé de la chaudière dans le rafraichissoir, le brasseur verse de l'eau chaude sur le marc qui reste au fond de sa chaudière pour faire la petite bière et active son feu. La plus grande quantité possible qu'on peut tirer de petite bière à chaque brassin ou mise de feu, ne peut qu'être égale à la moitié de la bière forte extraite du brai ou de la farine qui se trouve dans la cuve..." (S.A.G., Modern Archief, nr. L47/1).

(40) S.A.G., Modern Archief, nr. L65/2.

...					1849	5,0	11,4	96,9	5
1825	-	-	-	31	1850	4,8	11,8	103,4	5
...					1851	3,9	13,2	97,8	6
1827	-	-	-	22	1852	3,8	9,9	96,2	6
1828	-	-	115,3	22	1853	4,3	9,9	92,9	6
1829	-	-	-	19	1854	2,5	5,1	80,1	5
1830	3,4	-	154,0	16	1855	2,5	8,6	78,3	4
1831	2,0	8,9	126,3	13	1856	3,2	7,0	83,8	3
1832	-	10,3	133,4	8	1857	3,3	8,2	93,0	4
1833	-	18,4	142,1	9	1858	3,4	11,3	93,4	4
1834	-	18,3	159,0	10	1859	4,5	9,6	93,9	4

Het afnemend belang van het bierverbruik wordt trouwens ook zeer goed weerspiegeld door de spektakulaire daling inzake gebruik van externe, buiten de stad gebrouwen biersoorten. Deze import, die hoofdzakelijk uit biersoorten uit Leuven en in mindere mate uit Lier bestond (86% in 1831; 76% in 1832), was sinds het begin van de eeuw met ongeveer 80% à 90% gedaald (41). Ongetwijfeld werd deze evolutie ook beïnvloed door de meer protektionistische houding die door de stadsmagistraat sinds het einde der twintiger jaren werd toegepast; het lijkt echter waarschijnlijk dat vooral door een zekere verarming van de bevolking de konsumptie van zgn. kwaliteitsbier in toenemende mate teruggedrongen werd. In 1854 was trouwens onomwonden door de directeur der stedelijke belastingen toegegeven geworden: "la consommation de la bière se ressent, à son tour, de la cherté générale des denrées alimentaires" (42). En specifiek t.a.v. de sterk dalende konsumptie van externe biersoorten, erkende L'grange in 1849: "le retour de l'aisance générale pourra seul relever la consommation au chiffre ordinaire de 8.500 hectolitres par an" (43).

Ook voor andere Belgische steden kan ten andere een opmerkelijke daling van het bierverbruik worden opgemerkt. Aldus was het jaarlijks hoofdelijk verbruikscijfer te Brussel sinds het begin van de 19e eeuw van ongeveer 365 liter op ongeveer 270 liter teruggevallen tijdens de veertiger jaren (44).

Bepaald moeilijk te benaderen is echter ook het verbruik van jenever. In de bronnen wordt de reële omzet binnen de stad aangeduid tot en met 1837. Nadien dienen wij evenwel zelf de verbruikscijfers te rekonstrueren op basis van de gebruikte grondstof.

(41) Preciese aanduidingen betreffende de omzet te Gent van "externe biersoorten", zijn o.m. beschikbaar voor 1831 en 1832 (S.A.G., Modern Archief, nr. L65/2).

(42) *Mémorial administratif...*, dl. IX, Gent, 1854, p. 292.

(43) *Mémorial administratif...*, dl. IV, Gent, 1849, p. 202.

(44) A. HENNE-A. WAUTERS, *op.cit.*, dl. III, p. 29; A. COSEMANS, *op.cit.*, pp. 96 en 128.

Vanaf dat ogenblik kennen wij nog uitsluitend het aantal "hectolitres de macération". Hierbij uitgaande van eenzelfde alcoholgehalte, zou nochtans een vrij betrouwbare weergave kunnen samengesteld worden (45). Opvallend bij dergelijke rekonstruktie is alvast het dalend verbruik dat eveneens sinds het begin van de eeuw kan genoteerd worden. Determinerend voor deze evolutie blijkt vooral evenals voor het bierverbruik, de stijging van de prijzen van de graangewassen te zijn geweest. Duidelijk kan zelfs tijdens alle krisissen een belangrijke inkrimping van de produktie en de konsumptie worden waargenomen. Een absoluut dieptepunt in de omzet is bovendien waarneembaar in 1854, wanneer per persoon slechts een omzet van ongeveer 5 liter per jaar berekend werd. Als gemiddeld hoofdelijk verbruikscijfer voor de jaren 1830-1860 kan evenwel ca. 13 liter vooropgezet worden; tijdens de periode van de Franse overheersing omvatte dit nog ca. 15 à 16 liter (46).

Ongeveer van dezelfde orde van grootte waren de verbruikscijfers die in enkele andere steden genoteerd werden. Voor de periode 1836-1837 bepaalde E. Ducpétiaux aldus de konsumptie te Brussel, Antwerpen en Luik op respectievelijk 20 liter, 20,3 liter en 14,5 liter (47). Te Gent bedroeg de omzet tijdens deze jaren eveneens gemiddeld 18 liter (48).

Na dit analytisch onderzoek van de evolutie van de voedingstoestanden te Gent tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw, dringt zich thans de vraag op of het eveneens mogelijk is een meer globaal beeld weer te geven van de gemiddelde voeding tijdens deze periode. Uitsluitend op basis van de oktrooibelasting, kunnen

(45) Vastgesteld werd dat doorgaans ca. 5 (à 7) liter jenever bekomen werd op 100 liter grondstof.

(46) Een gelijkaardige daling van het alcoholverbruik als gevolg van de verarming van de bevolking, werd ook reeds voor het buitenland genoteerd (zie in dit verband o.m. G. DE LEENER, "Le développement de l'alcoolisme en Angleterre", in *Revue de l'Université de Bruxelles*, dl. VII, 1902, pp. 593-617).

(47) E. DUCPETIAUX, "De l'intemperie et de l'ivrognerie dans la classe ouvrière", in *Trésor National*, dl. IV, 1843, p. 223; ID., *Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique. Subsistances, salaires, population*, Brussel, 1855, p. 239.

In tegenstelling met hetgeen voor het wijnverbruik werd vastgesteld, kunnen wij hier wel wijzen op de geringe konsumptie van alcoholische sterke dranken in Frankrijk. Alleen de Noordfranse steden vormden hierop blijkbaar een uitzondering (R. MANDROU, *op.cit.*, p. 745).

(48) Noteren wij bovendien dat de konsumptie van brandewijn te Gent nagenoeg onbestaande was.

wij immers slechts een beperkt aantal aspecten van de voeding belichten. De konsumptie van één van de belangrijkste - en misschien zelfs veruit het belangrijkste levensmiddel voor de lagere standen, zoals de beschrijvende bronnen herhaaldelijk laten uitschijnen - kan echter niet nader gepreciseerd worden. Op geen enkel ogenblik werd immers de aanvoer van aardappelen in de oktroobelasting opgenomen. Bovendien weten wij ook niet in welke mate dit gewas in de tuinen en hovingen binnen de stad gewonnen werd (49).

Indirekt lijkt het niettemin mogelijk een "minimum-verbruikscijfer" te berekenen. Dit kan alvast geschieden door een systematisch onderzoek in te stellen naar de evolutie van het graanverbruik (tarwe en rogge) binnen de stad. Een eventueel dalende konsumptie kan hierbij een aanwijzing inhouden voor het bepalen van het aardappelverbruik. Eerder werd deze methode reeds uitgetest, zij het dan in het bijzonder voor de verbruikstoestanden op het platteland. Hieruit bleek dan dat in de loop van de achttiende eeuw de gemiddelde hoofdelijke konsumptie van wintergraan van ca. 0,926 liter per dag op ca. 0,618 liter per dag was teruggevallen (50).

Een specifiek onderzoek voor de steden toont aan dat de gemiddelde graankonsumptie er doorgaans lager was. Ongetwijfeld houdt deze vaststelling verband met de meer gevarieerde voeding van de goeude standen. Bij een studie van het maalgeld tot omstreeks het einde van de zeventiende eeuw, blijkt aldus dat het gemiddeld hoofdelijk graanverbruik te Gent ca. 0,52 liter per dag omvatte (51). Op het einde van het Ancien Regiem daarentegen schommelde dit verbruikscijfer evenwel rond 0,36 à 0,40 liter (52). Het is nochtans niet uitgesloten dat als gevolg van de krisistoestand, de "slete" op dat ogenblik enigszins geminimaliseerd was geworden. Enigszins hoger liggen alvast de overige aanduidingen tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw. Alleen de jaren 1846-1847 vormen hierop blijkbaar tot op zekere hoogte een uitzondering. Zoals hoger reeds

(49) Herinneren wij er echter aan dat bij het begin van de 19e eeuw de prefekt van het Scheldepartement reeds uitdrukkelijk had gewezen op het uitzonderlijk belang van dit gewas : "cette racine intéressante ... fait ici la principale nourriture du peuple de la campagne et dont celui des villes consomme de grandes quantités" ("Mémoire statistique du département de l'Escaut", 1801. Uitgegeven door P. DEPREZ in : *Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Handelingen X, 1960, p. 31).

(50) C. VANDENBROEKE, *op.cit.*, pp. 57-61.

(51) M. DEVISSCHER, *Het hongerjaar 1698. Een onderzoek naar de prijsmechanismen van een crisisjaar en naar de toestand en de reacties van de bevolking*, Gent, 1971, p.75 (onuitgegeven verhandeling o.l.v. Prof. Dr. E. Scholliers).

(52) Rijksarchief Gent, Staten van Vlaanderen, nr. 1777.

aangetoond werd, diende toen evenwel als gevolg van de aardappelploeg in ruime mate van dit gewas te worden afgezien en nam het graanverbruik opnieuw toe. In meer normale omstandigheden kan nochtans duidelijk de evolutie van het afnemend graanverbruik worden gevolgd. Schematisch kunnen hierbij zelfs volgende verbruikscijfers weerhouden worden :

Evolutie van het graanverbruik te Gent (17e-19e eeuw)

einde 17e eeuw :	0,52 liter per persoon en per dag
einde 18e eeuw :	0,38 liter per persoon en per dag
1812 (53) :	0,48 liter per persoon en per dag
1816 (54) :	0,42 liter per persoon en per dag
1820 (55) :	0,42 liter per persoon en per dag
1822 (56) :	0,46 liter per persoon en per dag
1826/27 (57) :	0,42 liter per persoon en per dag
1830 (58) :	0,41 liter per persoon en per dag
1846 (59) :	0,49 liter per persoon en per dag

gem. verbruik 2e helft 19e eeuw : 0,43 liter per persoon en per dag

(53) S.A.G., Modern Archief, nr. Q4/1.

(54) S.A.G., Modern Archief, nr. L47/2.

Tijdens de periode 1 jan. - 31 dec. 1816, werd het graanverbruik als volgt gepreciseerd : 58.592 hektoliter tarwe (=61%) tegenover 37.766 hektoliter rogge (=39%).

(55) R. DEMOULIN, *op.cit.*, p. 108.

(56) S.A.G., Modern Archief, nr. L9/1.

Op 1 oktober 1822 richtte de Gouverneur van de provincie Oost-Vlaanderen, volgend verzoekschrift aan de stadsmagistraat : "à combien évaluez-vous la consommation qui se fait annuellement dans votre commune, en froment, seigle et orge, pour la consommation des habitants, non compris celle des brasseries de bière, génievreries et amidonneries ?". Het antwoord hierop kan als volgt samengevat worden (4 oktober 1822) :

tarwe	=	99.082 hektoliter (86,5%)
rogge	=	15.129 hektoliter (13,0%)
gerst	=	510 hektoliter (0,5%).

(57) Op 6 augustus 1827 meldde de magistraat aan de Gouverneur : "Wij hebben opgenomen de hoeveelheid mudden graan over welke de rijksaccijns is geheven geweest in den loop van een jaar, deze verrigting heeft voor uitslag gegeven dat die hoeveelheid op ongeveer 97.000 mudden roode en witte tarwe en 19.000 mudden rogge graan mag berekend worden" (S.A.G., Modern Archief, nr. Q4/1bis).

(58) S.A.G., Modern Archief, nr. L9/1.

In 1830 werden volgende verhoudingen genoteerd : 103.600 hektoliter tarwe (80,5%) en 25.200 hektoliter rogge (19,5%); in 1831 werd echter slechts 84.400 hektoliter tarwe geregistreerd. Op dat ogenblik was evenwel het maalgeld op rogge afgeschaft geworden, zodat deze omzet niet kan gepreciseerd worden. Aan de hand van bovenstaande verhoudingen, meende de directeur van de stedelijke belastingen evenwel te kunnen weerhouden dat ongeveer 44.000 hektoliter rogge verbruikt werd door 1/3de van de bevolking.

(59) S.A.G., Modern Archief, nr. L65/2; J. VAN DEN EEDE, *op.cit.*, p. 260.

Betreffende het kwalitatief aspekt van het graanverbruik dient te worden aangestipt dat voor 1846, 79% uit tarwe bestond en 21% uit rogge.

Ook voor andere steden in het binneland kan een gelijkaardige evolutie achterhaald worden. Typerend is het feit dat te Brugge in 1698 nog ca. 0,55 liter graan per persoon en per dag verbruikt werd, terwijl deze "quote" op het einde van de achttiende eeuw nog slechts 0,46 liter bedroeg (60). Weinig verschillend is trouwens ook de toestand in Brabant. Voor Antwerpen daalde het graanverbruik, aangewend voor de broodbereiding, eveneens van 0,57 tot 0,41 liter per persoon/per dag omstreeks het midden van de negentiende eeuw (61) en ook voor de periode 1812-1820 kon de gemiddelde hoofdelijke konsumptie van graan er reeds op ca. 0,45 liter per dag worden bepaald (62). Te Brussel bedroeg de opname op dat ogenblik zelfs minder dan 0,40 liter per dag (63). Noteren wij tenslotte nog dat ook voor de stad Lier een gelijkaardige evolutie kan aangenomen worden. Karakteristiek is trouwens de opmerking die in 1816/17 t.a.v. het opnemen van aardappelen werd voorgehouden: "la consommation augmente toutes les années, parce que le pain est extrêmement cher" (64).

Ten opzichte van de zeventiende-achttiende eeuw, zou aldus nog slechts 320 gram i.p.v. 410 gram graan verorberd geweest zijn. Omgerekend houdt dit in dat ongeveer 310 à 320 calorieën per dag minder opgenomen werden (65); wanneer nu deze verminderde opname integraal door aardappelen zou ondervangen geweest zijn, impliceert dit reeds een hoofdelijke konsumptie van $\frac{315 \times 100}{70}$ of 450 gram aardappelen per dag. Wij weten echter niet in welke mate de vastgestelde verarming van de stadsbevolking en het afnemend

(60) M. DEVISSCHER, *op.cit.*, p. 75.

Voor het einde van de 18e eeuw, zie Rijksarchief Gent, Staten van Vlaanderen, nr. 988. (Deze mededeling werd ons bezorgd door Dr. Y. Vanden Berghe, waarvoor hier onze oprechte dank).

(61) E. SCHOLLIERS, *De levensstandaard in de XVe en XVIe eeuw te Antwerpen*, Antwerpen, 1960, pp. 57-62; voor het midden der 19e eeuw, werden o.m. ook een aantal inlichtingen teruggevonden in de correspondentie die op het stadsarchief te Brussel, Modern Archief, "Boulangerie ca. 1850" wordt bewaard.

(62) Rijksarchief Antwerpen, Modern Archief, reeks J, nr. 381B; reeks K, nr. 375B; R. DEMOULIN, *op.cit.*, p. 108.

Een zelfde verbruikscijfer werd ook voor de stad Doornik in deze periode vooropgesteld: 0,40 à 0,45 liter graan per persoon en per dag (R. DEMOULIN, *op.cit.*).

(63) Stadsarchief Brussel, Modern Archief, "Boulangerie ca. 1850".

(64) Rijksarchief Antwerpen, Modern Archief, reeks J, nr. 381B.

(65) Aangenomen werd dat 100 gram aardappelen ca. 70 calorieën inhouden. Zie hieromtrent C. CHATFIELD, *Tables de composition des aliments (minéraux et vitamines)*, Rome, 1954, pp. 10-12; C. DEN HARTOG, *Nieuwe voedingsleer*, Antwerpen-Utrecht, 1966, pp. 250-260.

verbruik van andere levensmiddelen (o.m. vlees) tijdens deze periode eveneens kan geleid hebben tot een uitbreiding van de consumptie van aardappelen. Een gemiddeld hoofdelijk verbruik in de steden van ca. 500 gram per dag zou op deze wijze evenwel aannemelijk lijken. Opmerkelijk is trouwens ook het feit dat Van Rossem, kommandant van de stedelijke gevangenis, meermaals protesteerde tegen de te voedingsarme samenstelling van de gedetineerdensoep en hierbij expliciet aandrang opdat ongeveer één pond (ca. 433 gram) aardappelen per gevangene zou in rekening worden gebracht (66). Noteren wij bovendien dat aan de hand van het gemiddeld budget, zoals het door Mareska en Heyman voor de arbeiders in de katoenindustrie werd aangeduid, eveneens tot een hoofdelijke consumptie van ca. 500 gram aardappelen per dag kan worden besloten (67). Dat dergelijke "quote" anderzijds echter door talrijke bevolkingsgroepen aanzienlijk overschreden werd en in sommige gevallen zelfs ca. 1 kg. per persoon/per dag kon bedragen, ligt eveneens voor de hand. Ook G. Jacquemyns noteerde trouwens voor een arbeidersgezin bestaande uit 5 personen (man - vrouw - 3 kinderen) een wekelijks verbruik van 36 kg. aardappelen (68). E. Ducpétiaux aarzelde zelfs niet in vele gevallen een verbruikscijfer van 1 à 1,5 kg. voorop te stellen (69). Frappant is bovendien dat o.m. te Brussel door de "Agence de Subsistance" bij het begin van de veertiger jaren voor de onderstand van de armen o.m. één kg. aardappelen per dag werd voorzien en voor de kinderen ca. 500 gram (70).

Weinig gegevens staan ons overigens ook ter beschikking t.a.v. de consumptie van peulvruchten en groenten. Aangetoond kon echter reeds worden dat meer bepaald de consumptie van erwten en bonen, mede als gevolg van de verspreiding van de aardappelteelt,

(66) A. POSMAN, *Sociale toestanden bij de arbeiders te Gent in de Franse tijd, 1792-1814*, Gent, 1968, p. 198 (onuitgegeven verhandeling o.l.v. Prof. Dr. E. Scholliers).

(67) J. MARESKA-J. HEYMAN, *op.cit.*, p. 105.

De omrekeningen geschieden hierbij op basis van de prijsaanduidingen bij C. VANDENBROEKE en W. VANDERPIJPEN, *op.cit.*, dl. III.

(68) G. JACQUEMYNS, *Histoire de la crise économique des Flandres (1845-1850)*, Brussel, 1929, p. 212.

(69) E. DUCPETIAUX, "Budgets...", *op.cit.*, pp. 49-60.

(70) J. VAN DEN EEDE, *op.cit.*, p. 252.

Stippen wij verder nog aan dat voor de steden Kortrijk en Brugge, voor 1816/17 een hoofdelijk verbruikscijfer van ongeveer 0,52 liter aardappelen kon berekend worden (Rijksarchief Brugge, Modern Archief, 1e reeks, nr. 1680).

veel aan belang had verloren (71). Volgens sommige aanduidingen voor het eerste kwart van de negentiende eeuw, zou het hoofdelijk verbruik te Gent zelfs slechts ca. 0,20 liter (= 150 gram) per persoon en per maand hebben bedragen (72). Ook op het platteland ten andere was het verbruik van deze produkten sinds de 18e eeuw nagenoeg te verwaarlozen (73).

Hierbij aansluitend lijkt het dan ook wel interessant even te wijzen op de verschillen inzake het kwalitatief aspekt van het graanverbruik, die tussen de steden en het platteland voorkwamen. Zelfs omstreeks het midden van de negentiende eeuw werd als nationaal gemiddelde aangenomen dat ca. 46% van het verbruik uit rogge bestond, 22% uit masteluin en slechts ca. 32% uit tarwe (74). Voor de steden daarentegen lagen de verhoudingen helemaal anders en nam vooral de konsumptie van tarwe de bovenhand.

Deze vaststellingen blijken niet enkel uit een analytisch onderzoek van de oktrooibelasting. Ook door een systematische controle van de 19e-eeuwse merkurialen, waarbij doorgaans een opgave van de graanvoorraden op de markt vermeld wordt, kan deze evolutie in menig opzicht op afdoende wijze gevolgd worden (grafiek X). Weliswaar laten deze (veelal onvolledige) opgaven niet toe het kwantitatief aspekt van het graanverbruik te definiëren, betreffende het kwalitatief karakter van de bevoorrading tot omstreeks het midden van de eeuw lijken deze aanduidingen nochtans voldoende representatief (75). Dat deze werkwijze minder toepasselijk lijkt voor de tweede helft van de negentiende eeuw, houdt verband met de liberale maatregelen die afgekondigd werden. Hierdoor werd de fundamentele rol van de stedelijke graanmarkt sterk gereduceerd en werden er nog kwasi uitsluitend een aantal beperkte transakties verricht. Vanaf dat ogenblik lijkt het dan ook niet uitgesloten dat soms minder preciese verhoudingen tussen de gewassen zouden genoteerd worden.

(71) C. VANDENBROEKE-W. VANDERPIJPEN, "De voedingsgewassen in Vlaanderen in de XVIIIe en XIXe eeuw (1700-1846)", in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, dl. II, 1970, pp. 51-57.

(72) S.A.G., *Modern Archief*, nr. L47/2.

(73) P. LINDEMANS, *Geschiedenis van de landbouw in België*, Antwerpen, 1952, dl. II, pp. 110-111.

(74) E. DUCPETIAUX, "Budgets...", *op.cit.*, p. 148; E. DE LAVELEYE, *Essai sur l'économie rurale de la Belgique*, Brussel-Leipzig-Parijs, 1862, pp. 91-92.

(75) G. THUILLIER, "Note sur les sources de l'histoire régionale de l'alimentation pour la France du XIXe siècle", in J.-J. HEMARDINQUER, *Pour une histoire de l'alimentation*, Parijs, 1970, p. 214.

Vast staat evenwel dat in crisisperioden en duurtjaren het procentueel aandeel van duurdere produkten zoals tarwe doorgaans duidelijk in belang afnam. Het analytisch onderzoek dat hiertoe uitgewerkt werd voor Gent en Brussel, toont dit voldoende aan. Gelijkwaardige besluiten dringen zich ook op wanneer wij het procentueel aandeel in de transakties per maand onderscheiden. Hierbij valt op, dat overeenkomstig de seizoenbeweging der graanprijzen, meer bepaald op het einde van het oogstjaar, relatief meer rogge aangevoerd werd. In die zin kan zelfs aangetoond worden dat tijdens de maanden juni, juli en augustus gemiddeld ongeveer 15% meer rogge verhandeld werd te Gent t.o.v. het jaargemiddelde. Tijdens jaren van misoogst, wanneer er al dan niet aanzienlijke problemen oprezen om de "soudure" tussen de twee oogsten te overbruggen, treden deze omschakelingen in de aanvoer trouwens nog meer op de voorgrond. Tijdens sommige jaren werd dan zelfs ongeveer evenveel rogge als tarwe aangevoerd (o.m. tijdens de maanden juni-augustus 1831, 1848 en 1855).

Wij dienen er evenwel op te wijzen dat er zich ook tussen de steden onderling belangrijke nuanceringen inzake graanverbruik kunnen voordoen. Veel is hierbij afhankelijk van de bodemgesteldheid van het omliggende platteland, vanwaar de belangrijkste aanvoer werd verwezenlijkt. Karakteristiek zijn alvast de verschillen die o.m. voor de streek rond Gent en Brussel konden genoteerd worden. Zeer gedetailleerde inlichtingen konden aldus gerecupereerd worden voor de wekelijkse transakties te Brussel; voor de aanvoer te Gent daarentegen beschikken wij voorlopig alleen over enkele aanduidingen van de plaats van herkomst, zonder enige precisering t.a.v. de reële omzet. Naast en samen met de opzoekingen naar de graanwinning in deze streken, laat dit niettemin enkele besluiten toe. Opvallend is trouwens dat de tarweaanvoer te Brussel relatief gemakkelijker kon plaats vinden, terwijl omgekeerd de leveringen van rogge op de stedelijke markt van Gent weinig problemen stelden. Maar naast deze opmerkingen, waarbij tevens zou rekening moeten gehouden worden met eventuele transportproblemen tijdens deze periode, moet verder ook een zeker traditionalisme in de landbouwsector in aanmerking worden genomen (76).

(76) P. DE BAETS (*Iets over het brood*, Gent, 1854, pp. 4-5) merkte in die zin zelfs op : "het weinig gebruik van tarwenbrood onder de buitenlieden omstreeks Gent, hangt grootendeels daarvan af dat alhier geen oprecht tarweland is, en die vrucht weinig gezaaid wordt. Behalve de Somergemsche en de Nevelsche, komt meest al de tarwe welke te Gent verbruikt wordt uit de Polders of uit 't land van Aelst. In dit laatste gewest wordt de tarwe veel gebezigd : men bakt er ook veel mastelein".

Een fundamentele verklaring dient nochtans ook gezocht te worden bij de stedelijke verbruikers zelf. Het relatief groot roggeverbruik te Gent zou aldus in ruime mate kunnen toegeschreven worden aan de sterke vertegenwoordiging van de arbeidersklasse binnen deze stad. Anderzijds lijkt het ook aannemelijk dat als gevolg van de verminderde konsumptie van aardappelen na het midden van de eeuw, het verbruik van rogge proportioneel opnieuw aan belang zou kunnen winnen. Aangetoond werd immers dat vooral door de laagste klassen doorgaans zeer veel aardappelen verorberd werden. In het bijzonder voor de stad Gent lijkt het tenslotte ook aannemelijk dat mede door de kontraktie in de bedrijvigheid van de textielindustrie, het roggeverbruik tijdelijk aan belang ging winnen.

Zekere kwalitatieve verschillen inzake graanverbruik tussen Brussel en Gent, worden ten andere ook herhaaldelijk in de beschrijvende bronnen bevestigd. Aldus werd op 28 februari 1850 voor de stad Brussel eens te meer bevestigd: "les habitans...ne connaissent en général que deux espèces de pain, le pain blanc et le pain de ménage"; in een rapport van 8 april 1845 waren deze verbruikstoestanden zelfs nog verder gespecificeerd geworden: "quant au pain de méteil et de seigle, il ne s'en consomme presque pas à Bruxelles et le peu que l'on y débite est fabriqué en grande partie dans les communes limitrophes..." (77).

Voor Gent daarentegen werd herhaaldelijk gesteld dat omstreeks het midden van de negentiende eeuw, nog steeds ca. 15 à 17.000 inwoners (= ca. 12% à 16% van de bevolking) kwasi exclusief roggebrood gebruikten (78). Herhalen wij bovendien dat een gedetailleerd onderzoek van de oktrooi-belasting evenals een procentuele omrekening van de aanvoer op de wekelijkse graanmarkten lieten uitschijnen dat er gemiddeld nog ongeveer 20 à 30% van het verbruik uit rogge bestond; voor Brussel echter bestond op dat ogenblik nog slechts 5 à 10% van de konsumptie uit rogge.

Het kwantitatief aspekt van het vlees- en zuiververbruik werd hoger reeds ten dele besproken. Voor de periode 1830-1860, lijkt een gemiddelde konsumptie van 1,7 kg. kaas en 40,3 kg. vlees aannemelijk. Opvallend hierbij is dus wel het zeer lage verbruik van

(77) Stadsarchief Brussel, Modern Archief, "Boulangerie ca. 1850".

(78) S.A.G., Modern Archief, nr. L65/2; P. DE BAETS, *op.cit.*, p. 51.

Deze auteur merkte o.m. op (p. 5): "te Gent wordt het tarwenbrood zelfs door de werkende en behoeftige klas geëten, doch niet uitsluitelyk; by velen ook komt het roggenbrood voor een gedeelte in 't verbruik: dit kan men gadeslaen by het werkvolk der fabrieken; by voorbeeld, in de halve ure ziet men dikwyls een tarwenboterham in gezelschap met twee roggen..."

kaas (79). Nagenoeg gelijkaardige aanduidingen werden nochtans ook voor andere Vlaamse steden teruggevonden, zodat niet kan getwijfeld worden aan de representativiteit van deze gegevens. Aldus werd o.m. voor de stad Brugge de gemiddelde jaarlijkse consumptie omstreeks 1820 op ongeveer 50.000 kg. bepaald; bij een totale bevolking van ca. 33.000 inwoners, zou dit eveneens een verbruik van ca. 1,5 kg laten veronderstellen (80).

Equivalentente verbruikscijfers werden trouwens ook genoteerd t.a.v. de vleesconsumptie. Door Ducpétiaux werd voor de periode 1836-1845 een gemiddelde aangenomen van ca. 42,3 kg. voor de Belgische steden, terwijl dit specifiek voor de stad Brussel zelfs ca. 47 kg. zou omvat hebben. Bijzonder frappant is evenwel de enorme tegenstelling die in dit verband voor het platteland wordt waargenomen. Hier zou het gemiddeld hoofdelijk vleesverbruik per jaar slechts ca. 7 kg. bedragen hebben; in het bijzonder bij de plattelandsbevolking in Vlaanderen, was de consumptie zelfs nog geringer : 5 à 6 kg. per persoon en per jaar (81).

Noteren wij nochtans dat bij het berekenen van het gemiddeld hoofdelijk vleesverbruik voor de stad Gent, heel wat bijkomende moeilijkheden dienen in acht te worden genomen. Onderscheid dient immers gemaakt tussen het aantal aangevoerde stuks vee en de import van vers, versneden vlees. Een bijkomende moeilijkheid is het feit, dat als gevolg van de herhaalde wijzigingen in het tariefstelsel van de oktrooien, de importcijfers meermaals aangepast en in verschillende rubrieken ingedeeld werden. Rekening houdend met het gemiddeld gewicht van de diverse veesoorten, menen wij evenwel tot een vrij benaderende weergave van de werkelijkheid te kunnen komen (82). Volgende preciseringen werden hierbij in acht genomen :

(79) Zelfs voor het einde der negentiende eeuw had J. FROST nog opgemerkt : "Die Käserei hat in Belgien niemals eine grosze Rolle gespielt" (*Agrarverfassung und Landwirtschaft in Belgien*, Berlijn, 1909, p. 447).

(80) *Recueil des actes d'administration-générale de la province de la Flandre-Occidentale*, Brugge, 1817.

(81) E. DUCPETIAUX, "Budgets...", *op.cit.*, p. 203; ID., *Mémoire sur le paupérisme dans les Flandres*, Brussel, 1850, pp. 62-63.

(82) S.A.G., *Modern Archief*, nrs. L10/4 en L65/2.

Hiertoe werden de aanduidingen overgenomen die voor de jaren 1858-1860 werden aangeduid.

	Bruto gewicht	Netto gewicht	Percentage (%)
Ossen-stieren	400 kg.	290-300 kg.	73
Koeien	400 kg.	210-220 kg.	53
Vaarzen	300 kg.	220-230 kg.	75
Kalveren	100 kg.	60- 70 kg.	65
Varkens	100 kg.	75- 85 kg.	80
Speenvarkens	15 kg.	10- 14 kg.	80
Schapen	50 kg.	25- 30 kg.	55
Lammeren	15 kg.	5- 10 kg.	55

Als gevolg van de herhaalde aanpassingen en wijzigingen in de invoertabellen, lijkt het echter vrij moeilijk ook het kwalitatief karakter van het verbruik nauwkeurig te definiëren. Bovendien weten wij ook niet welke vleessoorten precies bedoeld werden onder de rubriek "viande dépecée". Opvallend is wel dat de aanvoer van versneden vlees doorgaans slechts een gering aandeel vertegenwoordigde in verhouding tot de totale import : gemiddeld slechts 3 à 4%. Een toenemend belang wordt evenwel opgemerkt na 1830 en vooral na 1848. Tijdens de periode 1806-1815 omvatte de import van versneden vlees slechts ca. 1,34% van het totaal verbruik, 3,31% tijdens de periode 1830-1848 en 5,52% vanaf 1849. Hieruit blijkt dus wel dat de systematische aanpassing van de invoerrechten zekere reperkussies en omschakelingen voor gevolg kon hebben.

Is het, met al deze opmerkingen voor ogen, mogelijk enig onderscheid te maken betreffende het kwalitatief aspect van de vleesconsumptie ?

Voor een beperkt aantal jaren werd alvast een meer gespecificeerd onderscheid gemaakt in de invoertabellen, zodat wij o.m. het procentueel aandeel van varkensvlees en schaapsvlees kunnen reconstrueren. Bij deze omrekeningen zal evenwel de aanvoer van versneden vlees buiten beschouwing dienen gelaten te worden. Gezien het relatief klein aandeel van deze importcijfers, menen wij trouwens dat dit geenszins tot noemenswaardige vervalsingen kan leiden bij een vergelijkend overzicht. Na een aantal vrij uitvoerige omrekeningen voor de jaren 1806-1809, 1812, 1815, 1821, 1834 en 1840-1859, menen wij zelfs een approximatief overzicht te kunnen weergeven. Op deze basis zou kunnen aangenomen worden dat gemiddeld ongeveer 90% van de consumptie uit rundsvlees bestond (83). Berekend werd immers dat schaapsvlees slechts 2 à 3%

(83) Ongeveer gelijkaardige verhoudingen werden trouwens voor het buitenland teruggevonden. Ook het vleesverbruik in de steden in Frankrijk bestond immers voor ca. 85% à 86% uit rundsvlees (R. MANDROU, *op.cit.*, p. 744).

van het verbruik omvatte en varkensvlees ca. 6% (84). Opvallend is bovendien dat het gebruik van schaapsvlees gedurende gans de periode vrij stabiel bleef (= ca. 1 kg. per persoon en per jaar). Opgemerkt kan nog worden dat deze vleessoort in het bijzonder, zonet exclusief, bij meer gegoeden opgediend werd (85). Een kleine afname in het verbruik valt echter op vanaf 1841-1842 (86).

Zoals hoger reeds aangestipt, was echter vooral het gebruik van varkensvlees aan zeer hevige schommelingen onderhevig. Maximaal omvatte deze vleessoort immers 13,8% (1843) van de totale vleesconsumptie, minimaal 3,19% (1853). Frappant hierbij is wel dat steeds tijdens de aanvangsfase van de krisissen de aanvoer toenam om gedurende de eerstvolgende jaren zeer scherp te dalen. Zowel voor 1812 als voor 1842-1843, 1845-1847 en 1852-1854 konden wij deze evolutie volgen.

**Procentueel aandeel van varkensvlees en schaapsvlees
t.a.v. het totaal vleesverbruik te Gent**

	Varkensvlees (%)	Schaapsvlees (%)		Varkensvlees (%)	Schaapsvlees (%)
1806	-	2,43	1843	13,8	2,82
1807	-	2,86	1844	9,44	2,80
1808	-	2,83	1845	9,65	2,63
1809	-	3,04	1846	5,10	2,83
...			1847	4,76	2,75
1812	10,15	3,36	1848	4,94	2,66
...			1849	6,11	2,77
1815	8,57	3,60	1850	8,06	2,58
...			1851	4,90	2,65
1821	8,44	2,66	1852	4,13	2,68
...			1853	3,19	2,68
1834	-	2,33	1854	3,67	2,44
...			1855	4,75	2,37
1840	-	3,75	1856	4,58	2,57
1841	-	3,52	1857	4,99	2,35
1842	-	3,23	1858	5,94	2,66
			1859	6,62	2,22

(84) Het analytisch onderzoek dat voor de stad Brussel werd uitgewerkt, leidt eveneens tot gelijkaardige besluiten; ca. 80 à 85% van de consumptie bestond er uit rundsvlees en ca. 6 à 7% uit varkensvlees. Kenmerkend is er nochtans het groter verbruik van schaapsvlees : ca. 10 à 12%.

(85) S.A.G., Modern Archief, nr. L65/2.

(86) De directeur van de stedelijke belastingen merkte o.m. in 1844 t.a.v. het afnemend verbruik van schaapsvlees op : "il m'a été assuré par plusieurs hoteliers que leur table a beaucoup perdu par le chemin de fer. Il n'arrive pas, disent-ils, moins de voyageurs, mais ils se bornent à déjeuner ou à souper, puis s'empresent de partir" (S.A.G., Modern Archief, nr. L65/2).

Ook ten aanzien van het kwalitatief aspect van het vleesverbruik kan evenwel nog aangestipt worden dat volkomen tegengestelde kenmerken op het platteland waarneembaar waren. Veruit de belangrijkste vleessoort was er het varkensvlees, terwijl rundsvlees en schaapsvlees slechts zelden in aanmerking kwamen. Zelfs bij het aanduiden van het nationaal gemiddeld vleesverbruik stellen wij in die zin vast dat ongeveer 50% van de omzet uit varkensvlees bestond (87). Dit zou er eens te meer op wijzen dat het mesten van varkens in ruime mate voor eigen, lokaal verbruik was bestemd. Door F. Braudel waren aldus zeer goed de verschillen inzake vleesconsumptie tussen stad en platteland getypeerd geworden: "le porc...est l'aliment accoustumé des pauvres" (88).

Belichten wij nu nog even het seizoenverloop inzake aanvoer en gebruik van vlees binnen de steden. Opvallend is immers dat ook uit dit oogpunt, belangrijke omschakelingen kunnen opgemerkt worden (89). Spijtig genoeg kunnen wij deze evolutie echter niet voldoende volgen voor Gent. Het beschikbaar archiefmateriaal laat hier slechts zelden toe, maand per maand, de aanvoer te preciseren. Wij menen evenwel een nagenoeg parallel verloop te mogen aannemen t.o.v. de evolutie die voor sommige andere steden werd vastgesteld. Maandelijks controleerden wij aldus de vleesaanvoer te Brussel gedurende de periode 1848-1858 (grafiek XI). Hieruit bleek dat zich, althans wat het kwantitatief aspect van de omzet betreft, doorgaans weinig schommelingen voordeden. De belangrijkste import werd niettemin gerealiseerd vanaf augustus-september en dit tot en met januari. Anderzijds ligt het voor de hand dat mede als gevolg van zekere religieuze overwegingen (vastenperiode), de aanvoer enigszins beperkt bleef gedurende de eerste maanden van het jaar (grafiek XII) (90). Wanneer wij echter de importcijfers voor de

(87) E. DUCPETIAUX, *Mémoire sur le paupérisme...*, Brussel, 1850, pp. 62-63.

(88) F. BRAUDEL, *Civilisation matérielle et capitalisme (XVe-XVIIIe siècle)*, Parijs, 1967, p. 140.

Op een gelijkaardig onderscheid inzake vleesverbruik tussen stad en platteland, werd o.m. ook reeds duidelijk gewezen door A.M. VAN DER WOUDE, "De consumptie van graan, vlees en boter in Holland op het einde van de achttiende eeuw", in *Bijdragen Afdeling Agrarische Geschiedenis*, Wageningen, dl. IX, pp. 139-141.

(89) Belangrijk in dit verband waren o.m. reeds de preciseringen die door L. STOUFF aangeduid werden ("La viande. Ravitaillement et consommation à Carpentras au XVe siècle", in *Annales. Economies - Sociétés - Civilisations*, dl. 24, 1969, pp. 1431-1448).

(90) Deze vaststelling blijkt duidelijk wanneer wij de maandelijks vleesaankopen van de familie Voortman analyseren (S.A.G., Bedrijfsarchieven, nr. 217). De resultaten van deze opzoekingen werden samengebracht in grafiek XVI.

verschillende vleessoorten afzonderlijk beschouwen, blijkt duidelijk dat vooral uit kwalitatief oogpunt een karakteristieke evolutie waarneembaar wordt en dat de dominerende invloeden hierbij in het bijzonder in de agrarische sektor van het bedrijfsleven dienen gezocht te worden (grafiek XIII). Tevens kan hierin een korrelatie gezien worden met het al dan niet beschikbaar zijn van de benodigde voedergewassen. Typierend in dit opzicht is alvast de beperkte omzet van ossen en stieren gedurende de maanden juni-augustus; relatief weinig vaarzen en koeien werden daarentegen ingevoerd in februari, maart en april (veelal periode van kalven) (91). Hierbij aansluitend stellen wij trouwens vast dat de aanvoer van kalveren vooral gedurende de maanden april-september het meest frekwent voorkwam; schapen werden daarentegen over het algemeen minder verhandeld gedurende de eerste maanden van het jaar. Karakteristiek is tenslotte de evolutie inzake aanvoer van varkens(vlees). Zoals hoger reeds meermaals werd aangestipt, kunnen wij hier eens te meer de korrelatie volgen t.a.v. de produktie van aardappelen. Meer bepaald tijdens de periode september/oktober-februari/maart, valt immers de grootste omzet van varkens waar te nemen, terwijl dan gedurende de maanden juni-augustus de import tot ongeveer de helft werd herleid. De aardappelteelt schijnt derhalve ook indirect zeer belangrijke gevolgen te hebben gehad voor de voeding (92).

Aan de hand van enkele fragmentarische aanduidingen betreffende de aanvoer en het verbruik van andere levensmiddelen zoals vis, olie, wild en gevogelte, zullen wij thans trachten het beeld van de voedingstoestanden te Gent te vervolledigen. Het komt er immers op aan, naast het belichten van de evolutie inzake gebruik van enkele levensmiddelen, tevens tot een gefundeerde beoordeling te komen van de gemiddelde voeding tijdens de eerste helft van de eeuw.

Betreffende de aanvoer van vis beschikken wij nochtans over minder nauwkeurige aanduidingen. In die zin werd de import doorgaans aangeduid in funktie van de waarde van de verschillende soorten. De beschikbare inlichtingen betreffende de evolutie van de prijzen zijn echter hoogst onvolledig, zodat wij op deze basis

(91) Zie hieromtrent P. LINDEMANS, *op.cit.*, dl. II, pp. 356-358.

(92) Noteren wij trouwens in dit verband ook de opmerking van de "sous-intendant" van het arrondissement Dendermonde op 12 oktober 1816 : "à cause de la cherté des pommes de terre, il sera consommé plus de grain, mais d'un autre côté la consommation des pommes de terre sera infiniment moindre parceque l'on engraissera moins de porcs et de bestiaux..." (Rijksarchief Gent, Provinciaal Archief, ongeklasserd gedeelte, rubriek "landbouw 1816").

onmogelijk tot een benaderend overzicht kunnen komen. Dit was o.m. het geval voor stokvis, kabeljauw en (gezouten) haring. Aldus werd voor 1812 de import van verse vis op 158.566 kg. bepaald en voor stokvis op 228.859 kg.; voor 1815-1816 zou de aanvoer van stokvis ca. 250.000 kg. omvat hebben en van gezouten haring ca. 1.700 tonnen; in 1831 werd 123.379 kg. stokvis in de stad aangevoerd; voor de periode 1837-1839 werd de gemiddelde aanvoer op 188.681 kg. geschat en voor kabeljauw, zalm en gezouten haring op 1.543 tonnen. Overeenkomstig de aanduidingen voor 1843, omvatte de import van kabeljauw toen 1.733 tonnen en van stokvis 232.201 kg. (93).

Omgerekend zou dit alles er toe laten besluiten dat gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw binnen de stad Gent, per persoon en per jaar, ca. 6 kg. vis gegeten werd. Dit verbruik bestond, in de mate dat de fragmentarische aanduidingen in de bronnen mogen veralgemeend worden uit ca. 3 kg. stokvis, 1,5 à 2 kg. kabeljauw en 0,5 à 1 kg. haring (94). Het belang van de aanvoer van andere vissoorten zou daarentegen nagenoeg te verwaarlozen zijn.

Enkele steekproeven betreffende het visverbruik in andere steden, laten toe te veronderstellen dat de aangeduide benaderingen een vrij betrouwbare weergave van de werkelijkheid kunnen inhouden. Aldus zou de konsumptie van stokvis te Brugge omstreeks 1820 ca. 160.000 kg. bedragen hebben of ca. 4 kg. per persoon/per jaar (95); te Brussel daarentegen werd bij het begin van de veertiger jaren jaarlijks ca. 2 kg. kabeljauw en 1,3 kg. stokvis per persoon gegeten (96).

De aanvoer van oliesoorten, die exclusief voor de voeding bestemd waren zoals olijfolie en heul(zaad)olie, was te Gent doorgaans zeer miniem en omzeggens te verwaarlozen : gemiddeld slechts ca. 200 hektoliter per jaar of ca. 0,25 liter per persoon (97).

Weinig betekenisvol voor een overzicht van de voedingstoestanden is ten andere ook de aanvoer en het gebruik van gevogelte.

(93) S.A.G., Modern Archief, nrs. L47/2 en L65/3.

(94) Voor het omrekenen van de inhoudsmaten, zie o.m. C. DE ZUTTERE, *Enquête sur la pêche maritime en Belgique*, Brussel, 1909-1914, dl. I, pp. 55, 60, 289 en 294; M. CLOQUET, *Etudes sur l'industrie, le commerce, la marine et la pêche nationale en Belgique*, Brussel, 1842, p. 261.

(95) Aanduidingen vervat in S.A.G., Modern Archief, nr. L47/2.

(96) A. HENNE-A. WAUTERS, *op.cit.*, dl. III, p. 28; A. COSEMANS, *op.cit.*, p. 96.

(97) S.A.G., Modern Archief, nr. L47/2.

Te Brussel bedroeg het gemiddeld hoofdelijk verbruik daarentegen ca. 0,6 liter per jaar (A. HENNE-A. WAUTERS, *op.cit.*, dl. III, p. 28).

Als gemiddeld importcijfer werd door de direkteur van de stedelijke belastingen maximaal slechts ca. 150.000 stuks aangeduid. Hieronder ressorteerden dan ca. 130.000 stuks kippen en konijnen en ongeveer 4.000 koppels duiven (98). Het zal echter duidelijk zijn dat naast deze invoer, ook rekening zou moeten gehouden worden met de lokale produktie binnen de stad, waarover wij evenwel geenszins ingelicht zijn. Maar alles wijst er niettemin op dat het gebruik van gevogelte eerder uitzonderlijk plaats vond en zeker geen noemenswaardige invloed kan uitgeoefend hebben op het gemiddeld voedingspatroon.

Geen enkele rechtstreekse aanduiding kon evenwel tot hertoe worden teruggevonden in verband met de gemiddelde konsumptie van boter, melk en karnemelk. Als nationaal gemiddeld verbruikscijfer werd omstreeks het midden van de eeuw het boterverbruik op ca. 9 à 11 kg. bepaald (99). Aangenomen mag worden dat de gemiddelde konsumptie in de steden enigszins hoger zal gelegen hebben en ook de "enquêtes" die voor enkele bevolkingsgroepen doorgevoerd werden, laten zulks alvast veronderstellen. Hieruit zou stellig tot een minimum-verbruik van ca. 12 kg. kunnen besloten worden (100).

De omzet van melk en karnemelk lijkt echter zeer moeilijk te benaderen. Weliswaar werd door sommige auteurs het gemiddeld bedrag vooropgesteld dat normaliter per gezin voor deze produkten kon uitgegeven worden, ook onze inlichtingen betreffende de evolutie van de prijzen blijven evenwel hoogst ontoereikend. Slechts tot 1818 kunnen wij de prijzen van deze produkten enigszins volgen (101). Door een vergelijkend onderzoek van de evolutie van de boterprijzen, menen wij toch tot op zekere hoogte een benaderend overzicht te kunnen weergeven. Aangenomen mag immers worden dat de prijsevolutie van deze produkten ongeveer evenredig moet verlopen zijn. Het niveau van de boterprijzen bij het begin van de veertiger jaren was nagenoeg hetzelfde als bij de aanvang van de Hollandse overheersing, zodat op deze basis ook de prijsaanduidingen van melk en karnemelk kunnen weerhouden

(98) S.A.G., *Modern Archief*, nr. L47/2.

(99) E. DUCPETIAUX, "Budgets...", *op.cit.*, p. 148; H. DENIS, *Les phases de l'histoire des prix depuis 1850 et la corrélation des phénomènes économiques*, Brussel, 1913, p. 66.

(100) J. MARESKA-J. HEYMAN, *op.cit.*, p. 105; G. JACQUEMYNS, *op.cit.*, p. 212.

(101) E. SCHOLLIERS, "Prijzen en lonen te Antwerpen en in het Antwerpse (16e-19e eeuw)", in C. VERLINDEN, *Dokumenten...*, dl. II, Brugge, 1965, pp. 722-723.

worden : respektievelijk ca. 13 en 5 cts. per liter (102). Wanneer wij verder vaststellen dat voor arbeidersgezinnen, bestaande uit 6 personen, een wekelijkse uitgave van 21 en 16 cts. voor beide produkten vooropgesteld werd, zou hieruit kunnen afgeleid worden dat per persoon en per jaar ongeveer 13 à 14 liter melk werd gedronken en 25 à 30 liter karnemelk (103). Wij herhalen nochtans dat het veralgemenen van de besluiten die op basis van dergelijke budgetten berekend werden, steeds met het nodige voorbehoud dienen geïnterpreteerd te worden en slechts moeilijk kunnen veralgemeend worden. Veel hangt trouwens ook af van de materiële toestanden van de beschouwde gezinnen, zodat het niet uitgesloten is dat in sommige gevallen soms sterk afwijkende resultaten worden bekomen. Sommige "enquêtes" tonen in die zin zelfs aan dat het melkverbruik nagenoeg onbestaande zou geweest zijn, terwijl de konsumptie van karnemelk ca. 1 liter per persoon en per dag zou omvat hebben (104). Alles wijst er nochtans op dat dergelijke toestanden vooral representatief waren voor de plattelandsbevolking. In de steden daarentegen lijkt ook een beperkte opname van melk aannemelijk; de kwaliteit hiervan zou echter in vele gevallen bedenkelijk geweest zijn (105).

Met deze opmerkingen voor ogen, zullen wij thans trachten een benaderend overzicht van de gemiddelde voeding binnen de stad Gent te rekonstrueren voor de eerste helft van de negentiende eeuw en dan meer bepaald voor de periode 1830-1860. Steeds rekening houdend met de nodige restrikties die hoger aangehaald werden, zouden aldus volgende verbruikscijfers kunnen weerhouden worden :

(102) Voor de negentiende eeuw, ontbraken zelfs alle aanduidingen t.a.v. de prijs van karnemelk. Aangenomen kan echter worden dat de prijs doorgaans $1/2$ à $1/3$ lager was dan voor volle melk, zodat wij als benaderende kostprijs ca. 5 cts. vooropgesteld hebben.

(103) J. MARESKA-J. HEYMAN, *op.cit.*, p. 105.

(104) G. JACQUEMYNS, *op.cit.*, p. 212.

In Friesland kon tijdens het derde kwart van de 19e eeuw zowel de hoofdelijke konsumptie van melk als van karnemelk op ca. 30 à 40 liter bepaald worden (L. BUREMA, *De voeding in Nederland van de middeleeuwen tot de twintigste eeuw*, Assen, 1953, p. 230).

(105) Zie o.m. L. BUREMA, *op.cit.*, pp. 229-231.

Produkten	Konsumptie per persoon en per jaar	Aantal calorieën per persoon en per dag (106)
Graan	157 liter	1.129
Aardappelen	182,5 kg.	350
Peulvruchten	2,4 liter	16
Vlees	40,6 kg.	250
Kaas	1,7 kg.	15
Boter	12,0 kg.	247
Vis	6,0 kg.	49
Wijn	4,0 liter	7
Bier	220,0 liter	275
Jenever	13,0 liter	97
Totaal :		2.435

Gemiddeld mag dus aangenomen worden dat op basis van deze levensmiddelen, ongeveer 2.400 à 2.450 calorieën per persoon en per dag opgenomen werden. Verder rekening houdend met de konsumptie van melk en karnemelk, waarvoor het bijna uitgesloten is een benaderende aanduiding weer te geven, alsook met het beperkt verbruik van o.m. gevogelte, wild, groenten, fruit, rijst en suiker, kan ongetwijfeld een gemiddelde dagelijkse opname van ca. 2.500 calorieën vooropgesteld worden. Herinneren wij er immers aan dat als uitgangspunt voor deze omrekeningen, een maximale bevolkingsdichtheid in aanmerking werd genomen die ongeveer 5 à 10% hoger lag dan het aantal inwoners "intra-muros" aanwijst; tevens zou als gevolg van eventuele frauduleuze verhandelingen, ook de import van sommige levensmiddelen enigszins te laag kunnen geschat zijn.

Een approximatieve aanduiding van het gemiddeld voedingspatroon voor de stad Gent, toont meteen aan dat normaliter aan de "minimum-behoeften" voldaan was. Naargelang het standpunt, door sommige auteurs ingenomen, kunnen wij immers besluiten dat een dagelijkse opname van ca. 1600/1700 à 2000 calorieën per persoon en per dag als een fysiologisch minimum beschouwd wordt. Algemeen wordt hieraan evenwel toegevoegd dat een gemiddelde dagelijkse opname van ca. 2200 à 2400 calorieën per persoon/per dag noodzakelijk is om aan de kwantitatieve normen te voldoen (107). Betreffende het kwalitatief aspect van dergelijke voeding, dient evenwel onmiddellijk een vrij ongunstige verhouding te worden

(106) C. DEN HARTOG, *op.cit.*, pp. 250-260.

(107) A. SAUVY, *Théorie générale de la population*, dl. II, Parijs, 1957, p. 93; R. MASSEYEF, *La faim*, Parijs, 1956, pp. 53-54; M. CEPEDE-M. LANGELLE, *L'économie de l'alimentation*, Parijs, 1954, p. 72.

genoteerd. Karakteristiek is alvast het overwegend belang van zetmeel, terwijl het gebruik van eiwitten en vetten eerder beperkt bleef. Anderzijds dient nochtans ook herhaald te worden dat de gemiddelde stadsvoeding nog heel wat beter uitgebalanceerd was dan op het platteland. Dit valt reeds op wanneer wij de opname van eiwitrijke levensmiddelen vergelijken : ongeveer 40 kg. vlees per persoon en per jaar voor de stad Gent tegenover slechts 5 à 6 kg. op het platteland in Vlaanderen.

Normaliter zou thans het onderzoek nog verder moeten uitgediept worden en zou er tevens een min of meer duidelijk onderscheid dienen te worden gemaakt betreffende de voedings-toestanden van de verschillende sociale groepen. Uitsluitend in functie van het gemiddeld hoofdelijk verbruik, lijkt het immers onmogelijk de vereiste nuanceringen tussen de levenswijze van de verschillende klassen te preciseren (108). Aangenomen kan niettemin worden, na bovenstaand overzicht, dat talrijke bevolkingsklassen herhaaldelijk in een toestand van ondervoeding zullen verkeerd hebben en op zijn minst kwasi permanent op een uiterst slechte wijze gevoed waren. Voor een aanzienlijk percentage van de bevolking zullen immers de hoger berekende verbruikscijfers nog in ruime mate dienen gerelativeerd te worden en zal de dagelijkse voeding omzeggens exclusief uit (rogge)brood en aardappelen samengesteld geweest zijn. De vroege industrialisering en de toenemende concentratie van kapitaal in een beperkt midden, impliceerde immers dat werkgevers en werknemers zich steeds verder van elkaar distantieerden en dat er aldus zeer grote verschillen inzake levenswijze, huisvesting en voeding waarneembaar werden (109). Alleen reeds het feit dat ongeveer 16 à 20% van de stadsbevolking blijvend ondersteund diende te worden, toont reeds op afdoende wijze aan dat de benadering van een "gemiddelde" voeding in feite

(108) Terecht werd trouwens door P. GEORGE opgemerkt : "la consommation dépend de la répartition du revenu. La structure sociale intervient ici comme facteur de discrimination et les écarts sont énormes. Les moyennes n'ont donc aucune signification réelle". (*Géographie de la consommation*, Parijs, 1963, p. 20).

(109) Uit een overzicht van de sociale stratifikatie der bevolking omstreeks het midden van de 19e eeuw, konden reeds de reperkussies van de industrialisering gevolgd worden. Zie hieromtrent J. KRUIHOF, "De sociale samenstelling van de bevolking te Antwerpen, Brussel, Gent en Luik in 1846-1847", in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, dl. XI, 1957, pp. 197-235; J. DHONDT, "Woelingen te Gent in 1848", *ibidem*, dl. III, 1948, pp. 33-68.

nog een vrij ideaal beeld weergeeft van de realiteit (110). Dit wordt ten andere ook bevestigd door de talrijke epidemiën (o.m. tyfus en cholera) die tijdens de eerste helft van de eeuw uitbraken, hetgeen eens te meer een bevestiging inhoudt van de ontoereikende en slechte levensomstandigheden van een groot deel van de bevolking. Ook door de "enquêtes" die omstreeks het midden van de negentiende eeuw ingesteld werden, werd deze visie trouwens reeds bevestigd.

De studie van de voedingstoestanden laat bovendien ook duidelijk uitschijnen dat er zich te Gent, t.o.v. het einde van de achttiende-begin negentiende eeuw, een zeker verarmingsproces heeft voltrokken (111). Aan de hand van de import en het verbruik van meerdere produkten zoals o.m. tarwe, vlees, kaas, wijn, bier en jenever kon tijdens de eerste helft van de eeuw een relatieve daling van het hoofdelijk verbruik verondersteld worden. Ongetwijfeld zal ook de aangroei van het fabrieksproletariaat en de immigratie van arbeidskrachten binnen de stad, deze evolutie in de hand gewerkt hebben en in die zin een zekere nivellering van de verbruikscijfers voor gevolg hebben gehad. Anderzijds schijnen nochtans in het bijzonder de herhaalde krisissen in het bedrijfsleven (vooral in de textielindustrie) evenals de menigvuldige en intense misoogsten tijdens deze periode, zeer sterk de levensstandaard van de lagere klassen te hebben aangetast. Vanaf het einde van de vijftiger jaren zal trouwens door verschillende instanties tegen deze toenemende vorm van pauperisme gereageerd worden.

(110) VAN DER MEERSCH, *De l'état de la mendicité et de la bienfaisance dans la province de la Flandre Orientale*, Brussel, 1852, pp. 47-49.

(111) Ook o.m. voor Antwerpen en Mechelen kon reeds een gelijkaardige evolutie aangestipt worden (C. LIS, "Peilingen naar de armoede te Antwerpen in het midden der 19e eeuw", in *Belgische Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, dl. XLVI, 1968, pp. 468-489; ID., "Peilingen naar het belang van de steun verleend door het Bureel van Weldadigheid te Antwerpen (1836-1875)", in *Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgeschiedenis*, dl. VI, 1968, pp. 79-120; J. VAN BORM, "Aspecten van het vroege industriële pauperisme. Mechelen 1822", *ibidem*, dl. IV, 1966, pp. 97-113.

BIJLAGE I :

VERBRUIK VAN TARWE TE GENT (1816-1859)

Jaar	Totaal verbruik (hektoliter)	Hoofdelijk verbruik (liter)	Jaar	Totaal verbruik (hektoliter)	Hoofdelijk verbruik (liter)
1816	61.106	98,2	1843	122.477	118,6
...			1844	125.897	119,0
1821	67.137	100,3	1845	132.150	121,8
...			1846	142.792	134,9
1830	103.600	123,5	1847	124.372	118,2
1831	85.606	100,0	1848	122.144	114,8
1832	94.506	111,8	1849	125.409	118,7
1833	102.336	119,6	1850	130.690	122,4
1834	109.350	126,3	1851	146.087	132,8
1835	111.700	126,5	1852	146.930	131,2
1836	114.785	127,6	1853	135.645	118,8
1837	119.091	129,7	1854	125.226	108,6
1838	109.000	116,6	1855	129.799	111,9
1839	103.770	109,3	1856	122.512	112,4
1840	112.741	116,3	1857	136.761	123,8
1841	114.493	116,2	1858	145.613	128,9
1842	115.204	114,2	1859	145.628	127,6

BIJLAGE II :

AANVOER VAN VEE EN VLEES TE GENT (1806-1859)

Jaar	Versneden vlees (kg)	Ossen - Stieren (stuks)	Ossen (stuks)	Stieren - Koeien - Vaarzen (stuks)	Koeien - Vaarzen (stuks)	Kalveren (stuks)	Kalveren - Varkens (stuks)	Varkens (stuks)	Speen- varkens (stuks)	Schapen - Lammeren (stuks)	Schapen (stuks)	Lammeren (stuks)
1806	35.851	1.024	-	-	7.231	-	10.952	-	4.358	2.910	-	-
1807	39.788	1.007	-	-	7.102	-	10.952	-	5.758	3.448	-	-
1808	38.397	1.024	-	-	7.231	-	10.857	-	4.358	2.910	-	-
1809	31.065	1.015	-	-	7.757	-	10.236	-	4.242	3.210	-	-
...												
1812	57.706	1.073	-	-	7.059	7.556	-	3.000	5.199	3.409	-	-
...												
1815	32.502	1.631	-	-	8.749	6.631	-	3.110	4.232	4.333	-	-
...												
1821	-	980	-	-	7.590	6.035	-	2.705	1.014	-	2.479	485
...												
1831	65.327	-	1.293	10.475	-	-	8.848	-	-	-	3.037	729
...												
1834	120.813	-	1.437	12.044	-	-	8.226	-	-	-	3.250	-
1835	137.847	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
...												
1840	-	-	1.471	11.007	-	-	9.782	-	-	-	5.138	-
1841	-	-	1.552	9.556	-	-	11.120	-	-	-	4.527	-
1842	-	-	1.855	10.229	-	-	10.379	-	-	-	4.373	-
1843	-	-	1.920	9.893	-	6.669	-	6.715	-	-	4.004	-
1844	137.470	-	2.121	9.314	-	6.715	-	4.221	-	-	3.688	-
1845	169.254	-	2.664	10.897	-	6.469	-	5.060	-	-	4.025	-
1846	160.657	-	2.584	11.829	-	6.239	-	2.677	-	-	4.318	892
1847	157.177	-	2.106	11.148	-	6.171	-	2.295	-	-	3.857	807
1848	160.541	-	2.210	10.261	-	6.228	-	2.263	-	-	3.553	-
1849	241.593	-	2.264	10.965	-	6.594	-	3.008	-	-	3.968	-
1850	298.539	-	2.525	10.927	-	6.654	-	4.125	-	-	3.839	-
1851	263.822	4.114	-	-	10.797	6.608	-	2.927	-	-	4.287	-
1852	265.829	4.152	-	-	12.304	6.682	-	2.467	-	-	4.655	-
1853	245.184	3.936	-	-	11.919	6.147	-	1.810	-	-	4.423	-
1854	248.207	3.677	-	-	10.762	5.555	-	1.899	-	-	3.685	-
1855	218.572	3.868	-	-	9.189	5.463	-	2.286	-	-	3.365	-
1856	297.056	4.570	-	-	9.208	5.414	-	2.336	-	-	3.817	-
1857	291.871	4.627	-	-	10.525	5.689	-	2.738	-	3.760	-	-
1858	198.795	5.005	-	-	11.206	6.190	-	3.539	-	4.619	-	-
1859	210.259	5.071	-	-	11.667	6.017	-	4.059	-	3.972	-	-

BIJLAGE III :

VERBRUIK VAN VLEES TE GENT (1806-1859)

Jaar	Versneden vlees		Slachtvee (kg)	Totaal vleesverbruik (kg)	Hoofdelijk vleesverbruik (kg)
	(kg)	(%)			
1806	35.851	1,26	2.796.589	2.832.440	50,3
1807	39.788	1,39	2.814.541	2.854.329	48,9
1808	38.397	1,34	1.820.028	2.858.425	48,1
1809	31.065	1,05	2.900.888	2.931.953	49,0
...					
1812	57.506	2,02	2.787.016	2.844.722	46,7
...					
1815	32.502	0,97	3.307.535	3.340.037	53,2
...					
1821	-	-	2.705.901	-	-
...					
1831	65.327	1,63	3.926.732	3.992.059	46,6
...					
1834	120.813	3,06	3.824.809	3.945.622	45,5
1835	137.847	-	-	-	-
...					
1840	-	-	3.759.659	-	-
1841	-	-	3.530.000	-	-
1842	-	-	3.716.544	-	-
1843	-	-	3.891.865	-	-
1844	137.470	3,66	3.613.842	3.751.312	35,5
1845	169.254	3,88	4.192.927	4.362.181	40,2
1846	160.657	3,68	4.193.431	4.354.088	41,9
1847	157.177	3,92	3.850.377	4.007.554	38,1
1848	160.541	4,19	3.663.264	3.823.805	35,9
1849	241.593	5,78	3.933.995	4.175.588	39,9
1850	298.539	6,80	4.091.274	4.389.813	41,1
1851	263.822	5,61	4.438.177	4.701.999	42,7
1852	265.829	5,27	4.771.246	5.037.075	45,0
1853	245.184	5,13	4.526.771	4.771.955	41,7
1854	248.207	5,66	4.136.371	4.384.578	38,0
1855	218.572	5,37	3.849.365	4.067.937	35,0
1856	297.056	6,79	4.073.017	4.370.073	40,1
1857	291.871	6,24	4.381.642	4.673.513	42,2
1858	198.795	4,00	4.763.686	4.962.481	43,9
1859	210.259	4,11	4.904.121	5.114.380	44,5

BIJLAGE IV :

VERBRUIK VAN KAAS TE GENT (1831-1859)

Jaar	Totaal verbruik (kg.)	Hoofdelijk verbruik (kg.)	Jaar	Totaal verbruik (kg.)	Hoofdelijk verbruik (kg.)
1831	108.133	1,27	1847	149.025	1,41
1832	140.300	1,66	1848	159.911	1,50
1833	150.000	1,75	1849	173.998	1,66
1834	180.600	2,08	1850	207.769	1,95
1835	182.500	2,06	1851	208.810	1,89
...			1852	226.146	2,02
1840	159.701	1,64	1853	199.304	1,74
1841	146.730	1,49	1854	190.607	1,65
1842	147.755	1,46	1855	172.216	1,48
1843	177.404	1,72	1856	152.152	1,38
1844	199.783	1,89	1857	171.000	1,45
1845	183.830	1,69	1858	203.600	1,80
1846	189.472	1,79	1859	216.196	1,88

BIJLAGE V :

VERBRUIK VAN WIJN TE GENT (1806-1859)

Jaar	Totaal verbruik (hektoliter)	Hoofdelijk verbruik (liter)	Jaar	Totaal verbruik (hektoliter)	Hoofdelijk verbruik (liter)
1806	5.550	9,8	1842	3.651	3,5
1807	4.953	8,4	1843	4.235	4,1
1808	5.247	8,8	1844	3.467	3,2
1809	5.346	8,9	1845	3.818	3,5
...			1846	3.903	3,6
1812	4.507	7,4	1847	3.909	3,7
...			1848	3.437	3,1
1815	3.720	5,9	1849	5.262	5,0
...			1850	5.131	4,8
1821	3.318	4,9	1851	4.365	3,9
...			1852	4.254	3,8
1830	3.000	3,4	1853	4.951	4,3
1831	1.733	2,0	1854	3.092	2,5
...			1855	2.962	2,5
1838	3.400	3,6	1856	3.549	3,2
1839	3.614	3,8	1857	3.737	3,3
1840	4.439	4,5	1858	3.846	3,4
1841	3.851	3,9	1859	5.210	4,5

BIJLAGE VI :

VERBRUIK VAN BIER TE GENT (1806-1859)

Jaar	Gents bier (hektoliter)	Ingevoerd bier (hektoliter)	Totaal verbruik (hektoliter)	Hoofdelijk verbruik (liter)
1806	92.937	27.621	120.558	214,1
1807	94.493	29.177	123.670	211,9
1808	106.316	25.957	132.273	222,9
1809	97.989	23.943	121.932	204,3
1810	-	24.497	-	-
...				
1812	123.407	20.420	143.827	237,0
1813	-	13.980	-	-
1814	-	15.032	-	-
1815	108.913	20.850	129.763	206,8
...				
1821	57.222	26.986	84.208	125,8
...				
1823	-	17.239	-	-
...				
1825	-	21.503	-	-
...				
1827	-	17.304	-	-
1828	73.857	18.258	92.115	115,3
1829	-	16.026	-	-
1830	115.000	14.180	129.180	154,0
1831	96.459	11.686	108.145	126,3
1832	105.826	6.933	112.759	133,4
1833	113.906	7.650	121.556	142,1
1834	128.904	8.759	137.663	159,0
1835	126.418	8.515	134.933	152,8
1836	117.832	9.373	127.205	141,4
1837	117.467	9.196	126.663	137,9
1838	116.001	9.120	125.121	133,9
...				
1840	120.026	7.126	127.152	131,2
1841	118.027	7.605	125.632	127,6
1842	111.222	7.849	120.071	119,1
1843	106.227	8.036	114.263	110,7
1844	108.202	8.402	116.604	110,3
1845	103.885	8.758	112.643	103,8
1846	98.618	8.231	106.849	101,0
1847	79.726	5.724	85.320	81,1
1848	93.393	6.613	100.006	94,0
1849	95.692	5.693	101.385	96,9
1850	104.095	6.284	110.379	103,4
1851	100.410	7.176	107.586	97,8
1852	100.525	7.246	107.771	96,2
1853	99.243	7.050	106.293	92,9
1854	86.870	5.589	92.459	80,1
1855	85.987	4.904	90.891	78,3
1856	87.564	3.652	91.306	83,8
1857	98.488	4.338	102.846	93,0
1858	101.149	4.346	105.495	93,4
1859	102.959	4.844	107.803	93,9

BIJLAGE VII :

VERBRUIK VAN JENEVER TE GENT (1831-1859)

Jaar	Totaal verbruik (50° Gay-Lussac/ 10° Pays-Bas) (hektoliter)	Hoofdelijk verbruik (18° Cartier) (liter)	Jaar	Totaal verbruik (50° Gay-Lussac/ 10° Pays-Bas) (hektoliter)	Hoofdelijk verbruik (18° Cartier) (liter)
1831	2.762	8,9	1846	4.329	11,5
1832	3.169	10,3	1847	3.254	8,5
1833	5.673	18,4	1848	4.331	11,3
1834	5.707	18,3	1849	4.308	11,4
1835	5.588	17,5	1850	4.545	11,8
1836	6.093	18,8	1851	5.238	13,2
1837	5.815	17,5	1852	4.011	9,9
1838	8.328	24,7	1853	4.092	9,9
1839	6.686	19,5	1854	2.156	5,1
1840	6.224	17,8	1855	3.627	8,6
1841	7.200	20,2	1856	2.755	7,0
1842	4.703	12,9	1857	3.292	8,2
1843	4.221	11,3	1858	4.617	11,3
1844	4.330	11,3	1859	3.979	9,6
1845	5.154	13,5			

BIJLAGE VIII :

AANVOER VAN WINTERGRAAN OP DE STEDELIJKE MARKTEN
TE GENT (1807-1870)

Jaar	Tarwe (hl.)	Rode tarwe (hl.)	Witte tarwe (hl.)	Rogge (hl.)	Totaal (hl.)	% tarwe
1807	42.160	-	-	18.670	60.830 ($\frac{1}{2}$)	69,4
1808	31.570	-	-	15.030	46.600	67,8
...						
1810	34.794	-	-	15.615	50.409	69,1
1811	33.106	-	-	15.515	48.621	68,1
...						
1813	36.365	-	-	23.465	59.830	60,8
1814	34.255	-	-	17.585	51.840	66,1
1815	33.695	-	-	17.070	50.765	66,4
...						
1817 (jan.-juli)	16.270	-	-	9.510	25.780	63,2
...						
1820 (aug.-dec.)	-	7.800	8.415	6.945	23.160	70,1
1821	-	20.481	14.997	18.593	54.071	65,7
1822	-	21.368	19.470	21.700	62.538	65,4
1823	-	20.235	15.813	18.288	54.336	66,4
...						
1830	-	21.719	10.650	17.405	49.774	65,1
1831	-	29.332	11.843	25.279	66.454	62,0
1832	-	29.397	11.622	20.865	61.884	62,9
1833	-	30.155	10.102	16.270	56.527	71,3
1834	-	47.480	14.203	15.179	76.872	80,3
1835 (jan.-juni)	-	17.835	6.750	5.411	29.296	82,0
1836	-	46.552	12.662	13.331	72.545	81,7
1837 (juli-dec.)	-	20.468	5.287	7.877	33.632	76,6
1838	-	32.578	6.368	15.430	54.376	71,7
1839	-	39.302	11.247	19.572	70.121	72,1
1840	-	46.781	14.658	18.722	80.161	76,7
1841	-	40.961	11.084	16.901	68.946	75,5
1842 (juli-dec.)	-	17.369	6.209	6.256	31.834	74,1
1843 (juli-dec.)	-	16.614	4.417	9.037	30.068	70,0
1844 (jan.-juni)	-	16.206	3.224	6.026	25.456	76,4
...						
1846	-	28.887	6.458	13.319	48.664	72,7
1847	-	33.611	10.665	17.673	61.949	71,5
1848	-	36.415	7.114	22.988	66.517	65,5
1849	-	27.618	6.118	14.123	47.859	70,5
1850	-	27.841	4.856	9.925	42.622	76,8
1851	-	27.267	3.654	10.650	41.571	74,4
1852	-	32.914	4.410	12.825	41.149	68,9
1853	-	20.843	3.983	12.401	37.227	66,7
1854	-	23.969	5.261	16.541	45.771	63,9
1855	-	21.738	4.305	19.876	45.919	56,8
1856	-	24.210	4.280	18.482	46.972	60,7
1857	-	31.780	5.699	21.154	58.633	64,0
1858	-	28.502	5.540	14.924	48.966	69,6
1859	-	25.004	4.989	11.684	41.677	72,0
1860	-	20.006	3.525	9.406	32.937	71,5
1861	-	28.857	3.643	11.180	43.680	74,5
1862	-	23.701	3.950	10.593	38.244	72,4
1863	-	16.032	4.079	8.353	28.464	70,7
1864	-	8.867	2.423	5.460	16.750	67,5
1865	-	6.359	1.925	3.642	11.926	69,5
1866	-	4.513	1.117	3.502	9.132	61,7
1867	-	5.603	802	4.091	10.496	61,1
1868	-	6.339	612	4.289	11.240	61,9
1869	-	3.261	216	3.185	6.662	52,2
1870	-	2.407	218	1.669	4.294	61,1

BIJLAGE IX :

AANVOER VAN WINTERGRAAN OP DE STEDELIJKE MARKTEN TE BRUSSEL (1806-1870)

Jaar	Tarwe (hl.)	Rogge (hl.)	Totaal (hl.)	% tarwe
1806	84.970	26.585	111.555	76,1
1807	93.082	23.657	116.739	79,7
1808	92.581	20.456	113.037	81,9
1809	89.920	21.308	111.228	80,8
1810	87.540	19.849	107.389	81,5
1811	65.957	20.381	86.338	76,3
1812	71.177	33.590	104.767	67,9
1813	73.751	26.555	100.306	73,5
1814	67.145	22.978	90.123	74,5
1815	87.275	29.131	116.406	74,9
1816	95.122	38.297	133.419	71,2
1817	117.984	24.118	142.102	83,0
1818	173.284	24.599	197.883	87,5
1819	188.923	27.030	215.953	87,4
...				
1821	131.852	28.582	160.434	82,1
1822	149.226	24.422	173.648	85,9
1823	105.807	29.366	135.173	78,2
1824	137.916	56.470	194.386	70,9
1825	156.568	57.490	214.058	73,1
1826	148.548	38.441	186.989	79,4
1827	179.978	36.494	216.472	83,1
1828	202.217	47.856	250.073	80,8
1829	183.144	37.563	220.707	82,9
1830	194.244	38.797	233.041	83,3
1831	219.341	55.804	275.145	79,7
1832	161.490	30.354	191.844	84,1
1833	146.141	23.692	169.833	86,0
1834	99.489	16.433	115.922	85,8
1835	96.281	13.607	109.888	87,6
1836	97.490	8.496	105.986	91,9
1837	102.476	10.538	113.014	90,6
1838	117.157	11.641	128.798	90,9

Jaar	Tarwe (hl.)	Rogge (hl.)	Totaal (hl.)	% tarwe
1839	135.318	14.461	149.779	90,3
1840	91.430	9.323	100.753	90,7
1841	125.041	12.892	137.933	90,6
1842	145.282	13.447	158.729	91,5
1843	130.153	9.526	139.679	93,1
1844	112.078	5.571	117.649	95,2
1845	102.621	4.080	106.701	96,1
1846	116.285	3.997	120.282	96,6
1847	231.279	14.646	245.925	94,0
1848	144.372	18.217	162.590	88,7
1849	123.687	10.875	134.563	91,9
1850	140.667	7.585	148.252	94,8
1851	132.940	8.170	141.110	94,2
1852	122.247	6.956	129.203	94,6
1853	112.213	6.991	119.204	94,1
1854	125.603	10.227	135.830	92,4
1855	97.641	8.153	105.794	92,2
1856	90.522	7.406	97.928	92,4
1857	115.109	10.086	125.195	91,9
1858	112.136	10.107	122.243	91,7
1859	84.839	7.403	92.242	91,9
1860	71.871	4.753	76.624	93,7
1861	75.503	5.406	80.909	93,3
1862	69.915	4.087	74.002	94,4
1863	57.829	3.995	61.824	93,5
1864	53.184	4.411	57.595	92,3
1865	46.977	3.047	50.024	93,9
1866	47.062	4.394	51.456	91,4
1867	43.658	4.122	47.780	91,3
1868	42.391	2.865	45.256	93,6
1869	38.658	2.207	40.865	94,5
1870	37.643	1.492	39.135	96,1

BIJLAGE X :

AANVOER VAN VEE OP DE STEDELIJKE MARKTEN TE BRUSSEL
(1848-1858)

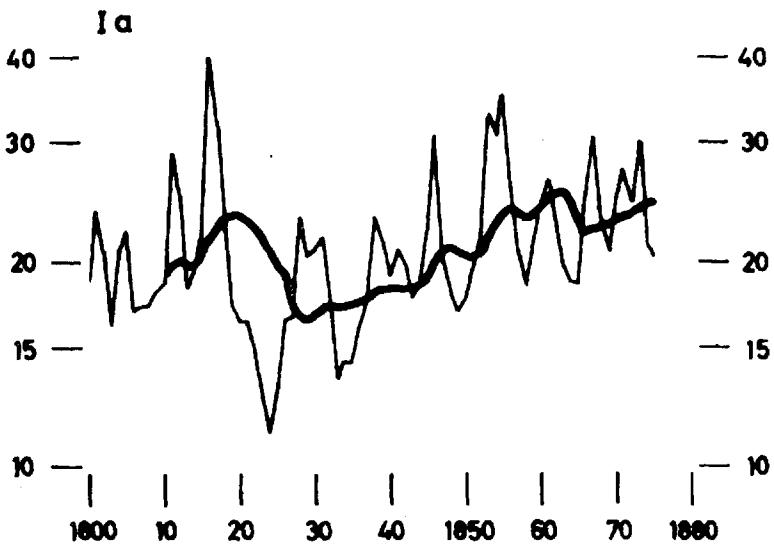
	J.	F.	M.	A.	M.	J.	J.	A.	S.	O.	N.	D.
1848												
Os-stier	363	410	377	299	351	332	309	374	341	342	408	422
Koe-vaars	593	555	724	589	685	668	546	598	605	564	659	517
Kalf	903	819	941	867	1.099	1.343	1.162	1.058	1.179	847	845	1.042
Schaap	2.165	1.925	1.527	1.215	1.221	1.194	1.138	1.275	1.948	1.825	2.168	2.197
Lam	27	63	86	116	128	76	39	22	15	3	5	12
Varken	384	386	222	172	181	151	168	173	235	306	351	408
1849												
Os-stier	520	449	428	504	504	432	439	561	546	594	486	450
Koe-vaars	504	452	539	507	618	615	602	628	566	629	544	536
Kalf	964	917	998	1.156	1.153	1.575	1.409	1.474	1.204	1.024	1.284	956
Schaap	2.567	1.646	1.604	1.711	1.515	1.464	1.460	1.786	1.878	2.270	2.481	2.450
Lam	43	87	104	140	107	109	65	36	19	10	10	6
Varken	502	335	223	294	226	188	203	210	256	359	449	451
1850												
Os-stier	658	482	518	522	545	400	432	454	463	588	451	531
Koe-vaars	625	479	497	531	676	600	539	744	622	684	572	495
Kalf	1.112	918	1.126	1.241	1.653	1.475	1.482	1.617	1.158	1.248	942	907
Schaap	2.649	1.713	1.778	1.710	1.766	1.323	1.405	1.730	1.868	2.361	2.158	2.574
Lam	50	85	153	147	185	120	72	44	5	6	5	9
Varken	557	384	361	301	320	223	252	240	316	462	498	611
1851												
Os-stier	731	574	529	555	668	487	543	470	546	621	510	558
Koe-vaars	636	527	515	492	701	607	704	589	607	690	650	547
Kalf	1.280	1.055	970	1.006	1.435	1.356	1.524	1.607	1.253	1.261	1.030	966
Schaap	2.861	2.163	1.753	1.816	1.897	1.404	1.552	1.696	2.130	2.460	2.545	2.779
Lam	67	106	122	159	199	103	61	59	24	11	22	16
Varken	600	463	400	332	345	256	269	258	319	492	483	597
1852												
Os-stier	729	598	607	654	555	515	487	466	691	596	449	644
Koe-vaars	723	578	554	679	598	662	707	732	733	611	707	787
Kalf	1.246	1.005	960	1.442	1.318	1.387	1.691	1.391	1.172	1.131	1.023	1.239
Schaap	2.708	2.339	2.092	2.048	1.694	1.606	1.546	1.787	2.508	2.568	2.798	3.221
Lam	48	73	88	159	123	123	91	44	21	16	4	-
Varken	1.425	484	418	330	318	285	256	243	388	469	477	555
1853												
Os	434	365	510	442	390	406	338	393	445	373	333	348
Stier	198	117	107	111	124	150	107	159	190	105	102	190
Koe-vaars	690	619	701	695	704	775	713	742	782	782	827	829
Kalf	1.113	957	942	1.321	1.176	1.322	1.634	1.374	1.254	1.019	1.019	1.206
Schaap	2.922	2.263	2.435	2.096	1.979	1.897	1.703	2.433	2.420	2.306	2.800	2.726
Varken	543	356	387	331	310	241	243	264	295	353	434	426
1854												
Os	356	403	405	367	343	360	289	352	416	368	337	304
Stier	181	144	139	96	125	155	114	179	132	88	84	153
Koe-vaars	765	711	748	651	710	709	625	760	603	730	928	665

Kalf	971	924	1.125	1.096	1.235	1.438	1.350	1.226	1.202	983	873	1.054
Schaap	2.808	2.223	1.878	1.517	1.596	1.321	1.219	1.388	1.510	1.824	2.334	2.319
Varken	430	376	318	282	304	238	198	264	310	416	483	483
1855												
Os	321	319	392	470	469	337	266	340	358	457	427	329
Stier	173	130	103	108	98	87	94	114	85	75	45	129
Koe-vaars	733	660	649	526	665	570	603	668	627	737	625	610
Kalf	964	934	1.089	1.107	1.209	1.376	1.264	1.325	1.056	972	1.054	816
Schaap	2.595	2.016	1.514	1.613	1.480	1.124	1.143	1.226	1.476	1.897	2.328	2.330
Varken	578	443	393	378	402	323	296	275	345	394	532	591
1856												
Os	497	409	465	539	453	308	421	365	429	606	479	407
Stier	223	136	148	188	136	150	149	125	126	153	98	186
Koe-vaars	630	466	454	588	505	562	796	616	623	646	586	648
Kalf	877	1.105	965	1.131	1.401	1.375	1.492	1.506	1.115	1.098	798	884
Schaap	2.807	1.999	1.938	1.845	1.747	1.286	1.658	1.316	1.621	2.247	2.464	2.531
Varken	644	447	462	531	391	320	367	286	390	490	596	666
1857												
Os	598	497	458	564	450	414	436	385	524	691	533	569
Stier	239	171	187	171	142	163	207	179	183	170	115	225
Koe-vaars	667	494	472	437	588	599	725	593	530	667	632	654
Kalf	1.140	927	916	1.066	1.534	1.455	1.715	1.275	1.100	1.134	884	939
Schaap	2.523	2.216	1.916	1.976	1.526	1.280	1.418	1.295	1.729	2.453	2.677	2.706
Varken	616	513	458	442	348	302	315	309	380	533	681	668
1858												
Os	504	472	544	520	507	398	490	513	667	677	614	564
Stier	231	161	145	144	136	162	235	222	231	125	84	172
Koe-vaars	526	520	618	566	543	499	680	425	510	482	563	688
Kalf	1.216	956	886	1.335	1.244	1.469	1.729	1.216	1.053	1.074	950	1.186
Schaap	2.537	2.130	2.084	1.862	1.711	1.264	1.451	1.468	1.867	2.569	2.678	2.786
Varken	726	589	563	472	450	351	380	368	455	573	806	751

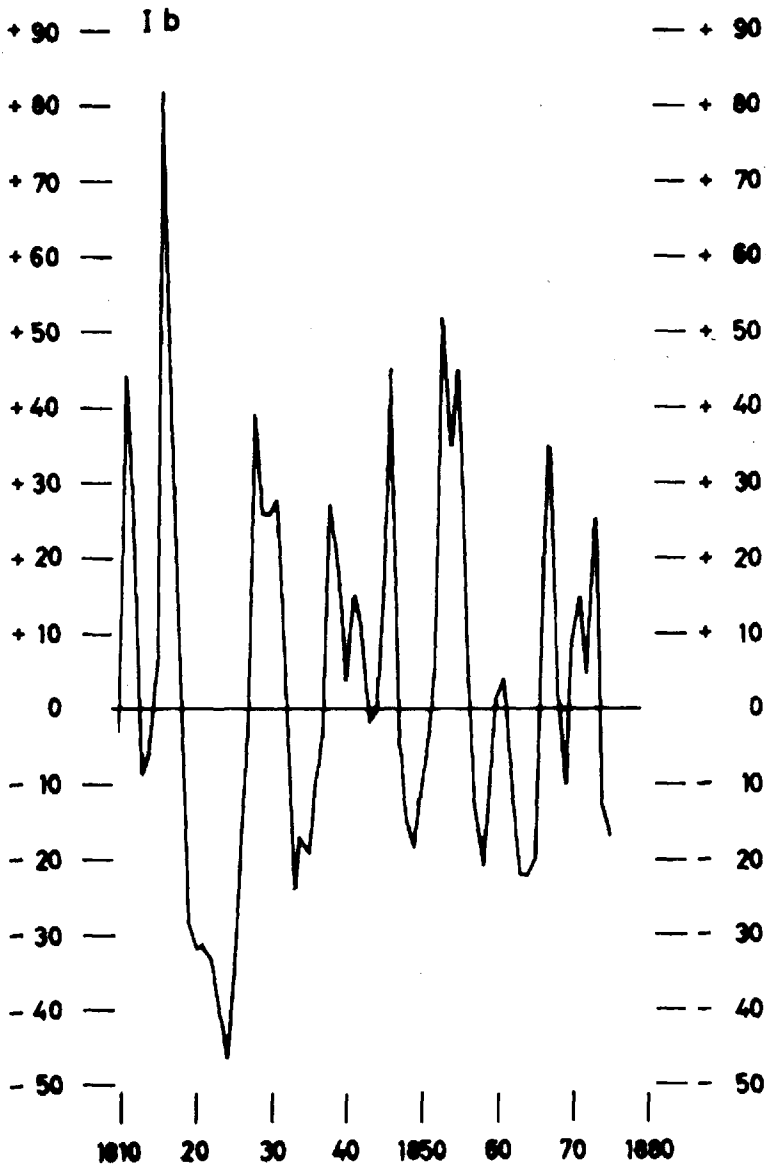
KAARTEN EN GRAFIEKEN

- Ia. Prijs van tarwe te Gent in frank per hektoliter (1800-1875) en voortschrijdende gemiddelden.
- ib. Afwijking van de elfjaarlijkse voortschrijdende gemiddelden.
- IIa. Prijs van rogge te Gent in frank per hektoliter (1800-1875) en voortschrijdende gemiddelden.
- IIb. Afwijking van de elfjaarlijkse voortschrijdende gemiddelden.
- IIIa. Prijs van aardappelen te Gent in frank per 100 kg (1820-1875) en voortschrijdende gemiddelden.
- IIIb. Afwijking van de elfjaarlijkse voortschrijdende gemiddelden.
- IV. Hoofdelijk verbruik van tarwe (liter), vlees (kg) en kaas (kg) te Gent in 1806-1859.
- V. Hoofdelijk verbruik van schaapsvlees en varkensvlees (kg) te Gent in 1806-1859.
- VI. Hoofdelijk verbruik van bier en wijn (liter) te Gent in 1806-1859.
- VII. Hoofdelijk verbruik van jenever (liter) te Gent in 1806-1859.
- VIII. Hoofdelijk verbruik van intern bier (liter) te Gent in 1806-1859.
- IX. Hoofdelijk verbruik van extern bier (liter) te Gent in 1806-1859.
- X. Procentueel aandeel van de tarwe-omzet t.a.v. de transakties van rogge op de stedelijke markten van Gent en Brussel, in hektoliter (1806-1870).
- XI. Maandelijkse procentuele aanduidingen van het vleesverbruik te Brussel (1848-1858).
- XII. Uitgaven in frank voor vlees door de familie Voortman te Gent, december 1846-juni 1848.
- XIII. Procentuele aanduiding van het kwalitatief aspect van het vleesverbruik te Brussel (1848-1858).

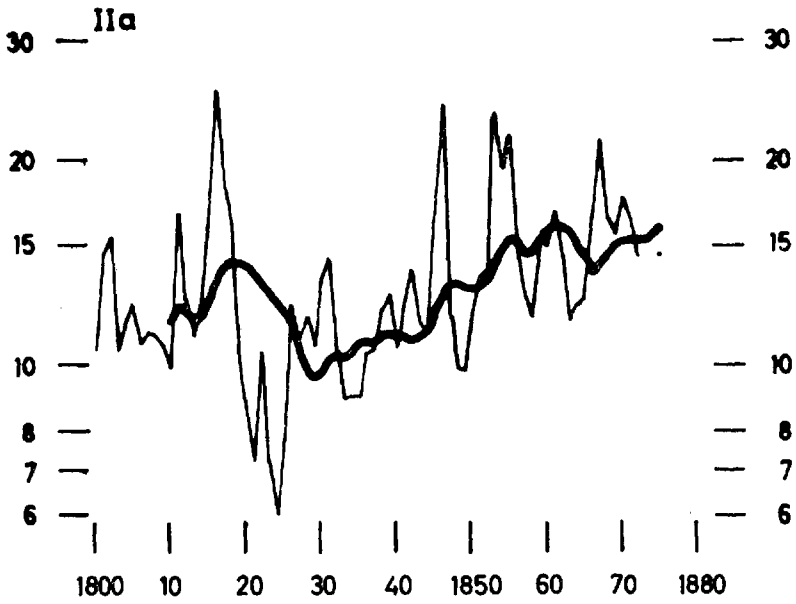
**PRIJS VAN TARWE TE GENT IN FRANK PER HEKTOLITER (1800-1875)
EN VOORTSCHRIJDENDE GEMIDDELDEN**

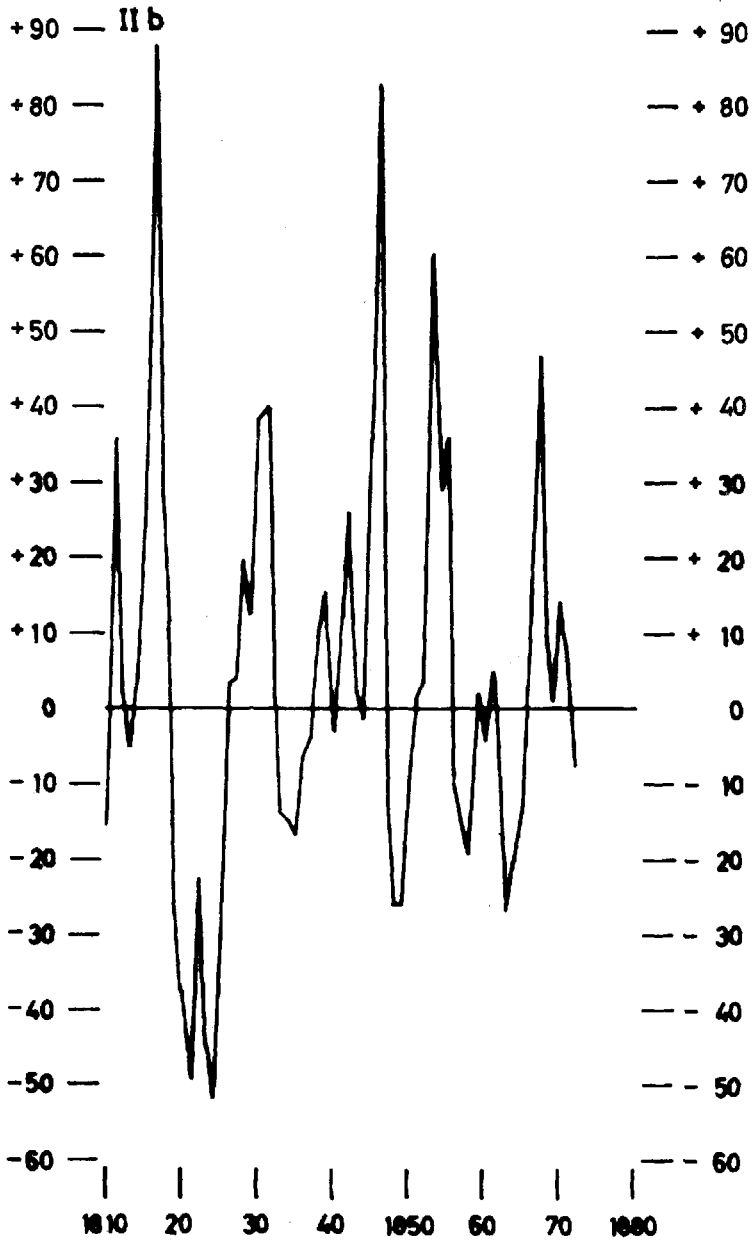
AFWIJKING VAN DE ELFJAARLIJKSE VOORTSCHRIJDENDE
GEMIDDELDEN

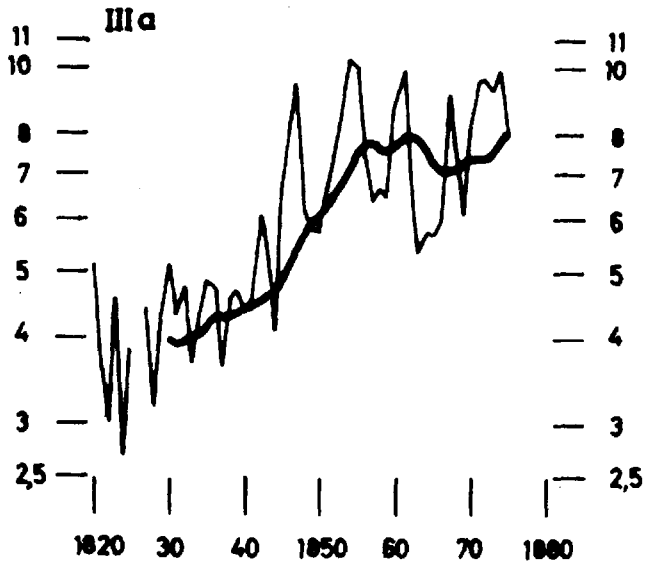
PRIJS VAN ROGGE TE GENT IN FRANK PER HEKTOLITER (1800-1875)
EN VOORTSCHRIJDENDE GEMIDDELDEN

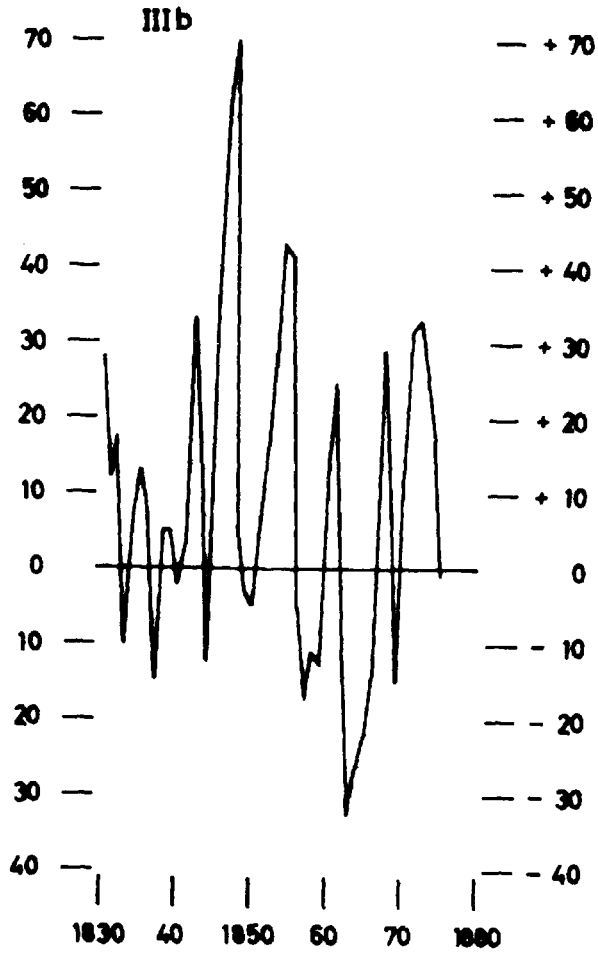
AFWIJKING VAN DE ELFJAARLIJKSE VOORTSCHRIJDENDE
GEMIDDELDEN

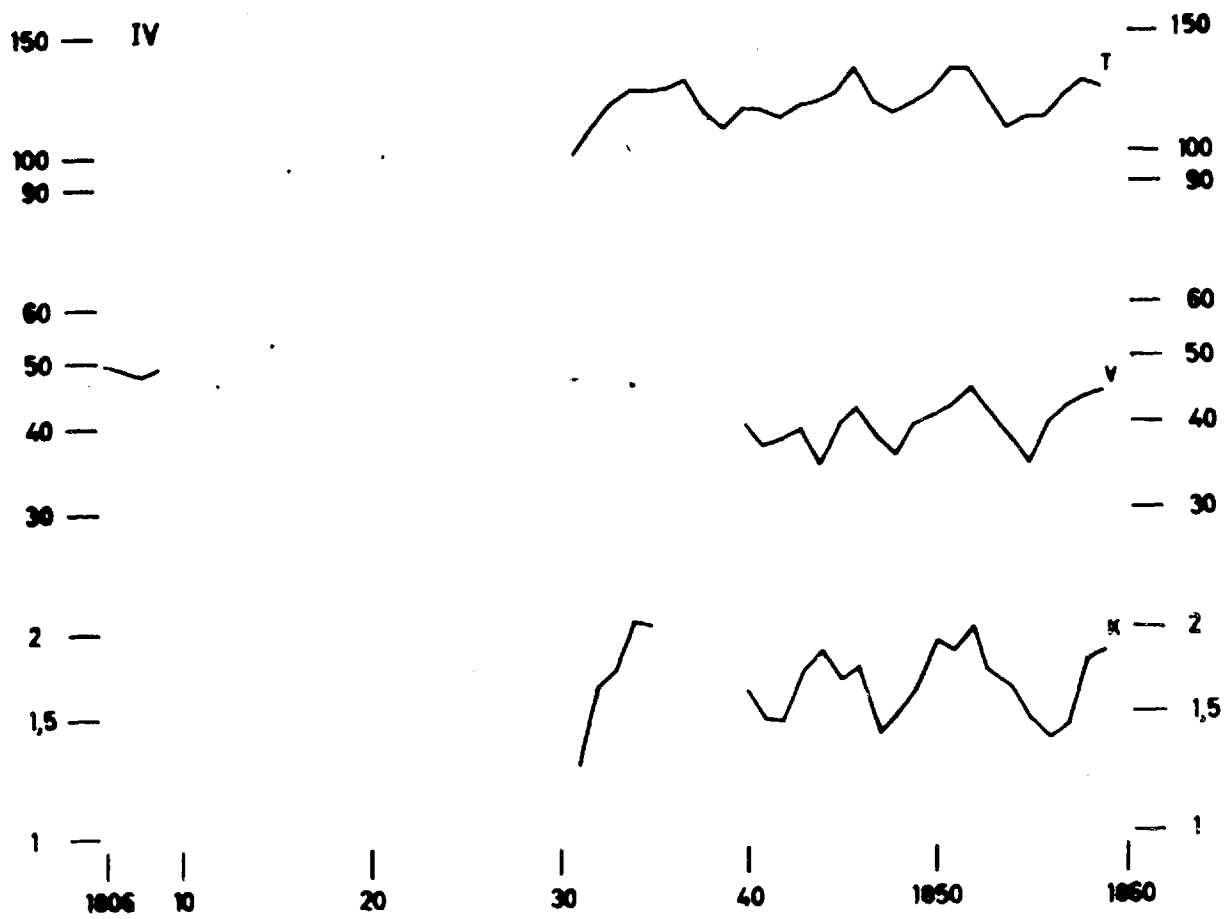
PRIJS VAN AARDAPPELEN TE GENT IN FRANK PER 100 kg (1820-1875)
EN VOORTSCHRIJDENDE GEMIDDELDEN

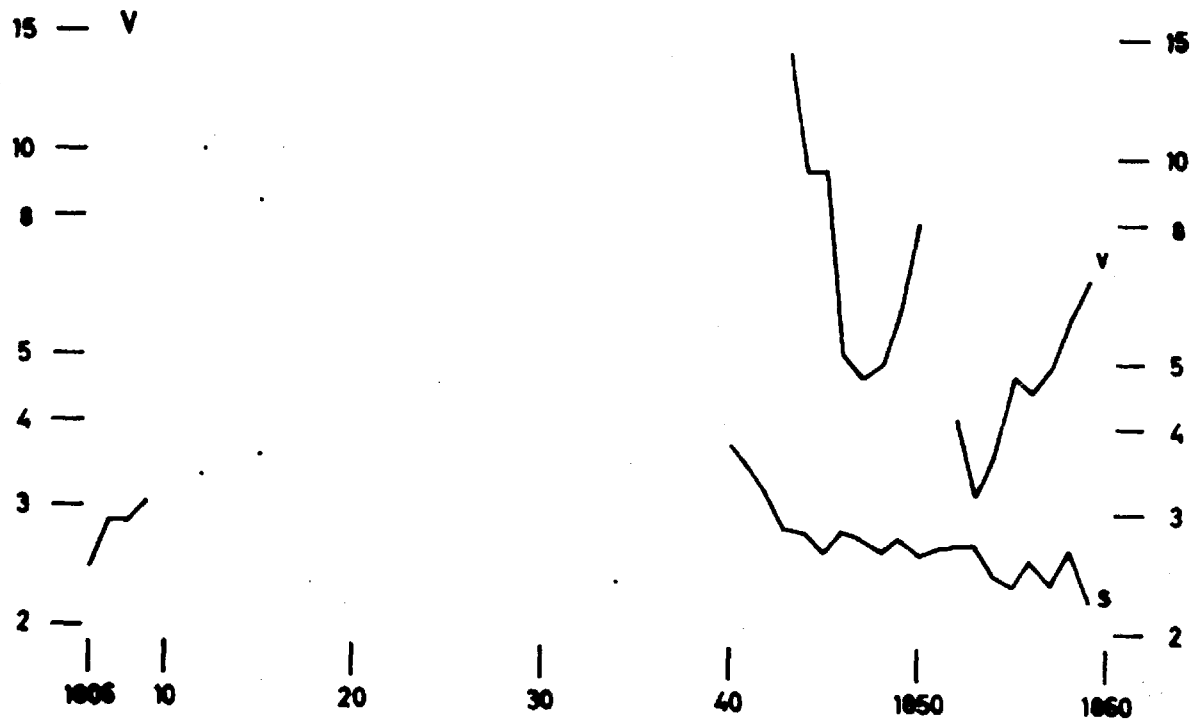
AFWIJKING VAN DE ELFJAARLIJKE VOORTSCHRIJDEnde
GEMIDDELDEN

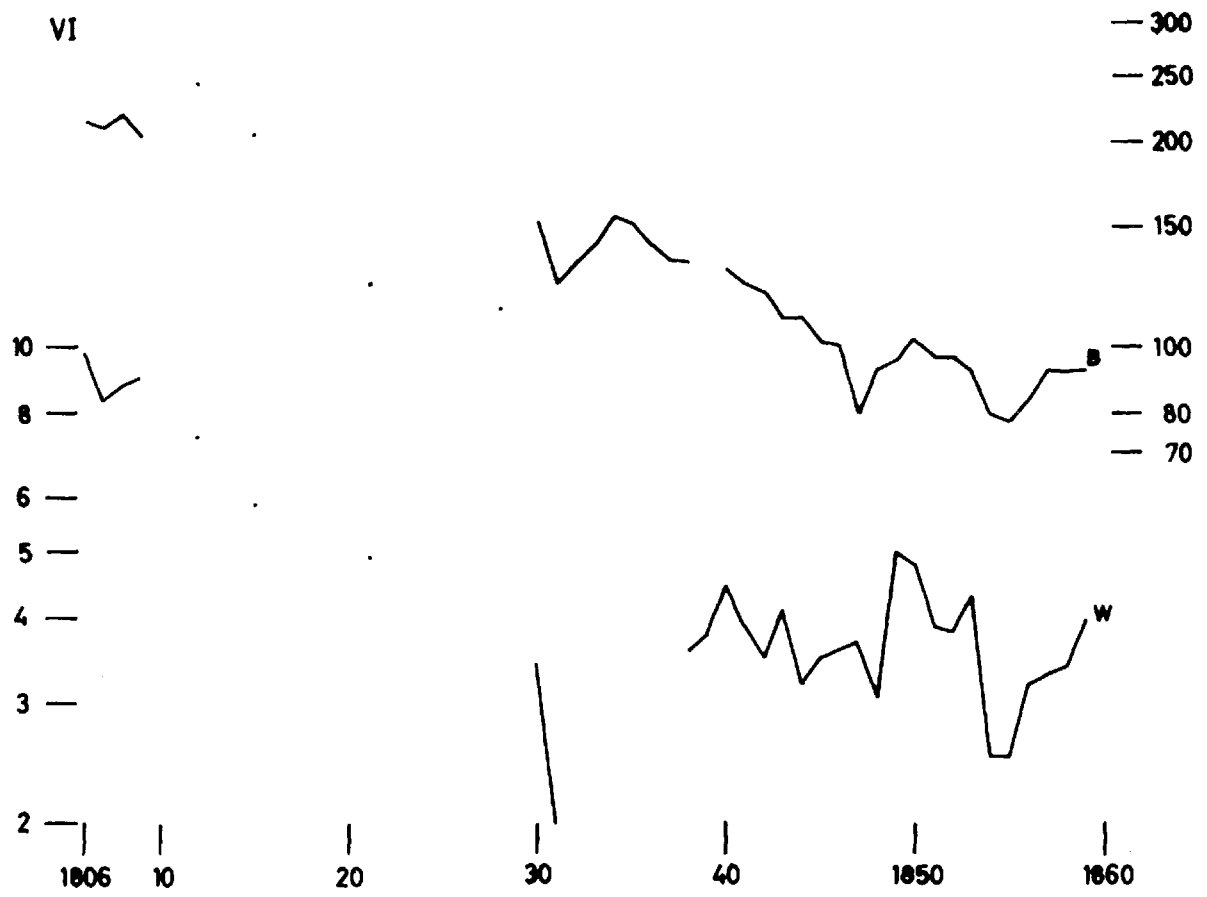
HOOFDELIJK VERBRUIK VAN TARWE (liter), VLEES (kg) EN KAAS (kg) TE GENT IN 1806-1859

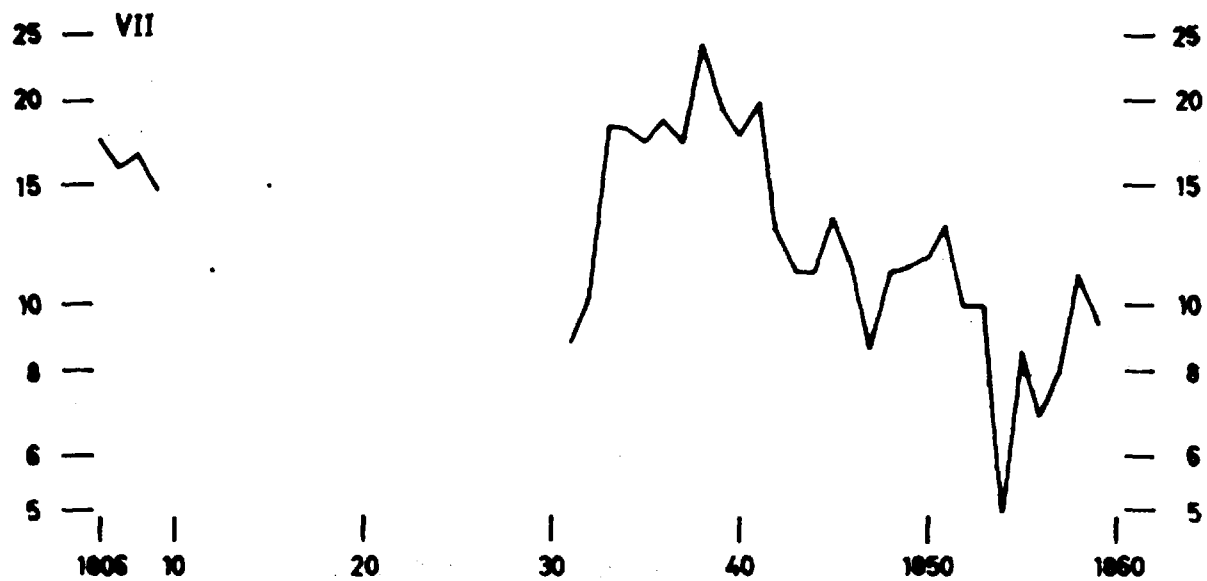
HOOFDELIJK VERBRUIK VAN SCHAAPSVLEES EN VARKENSVLEES (kg) TE GENT IN 1806-1859

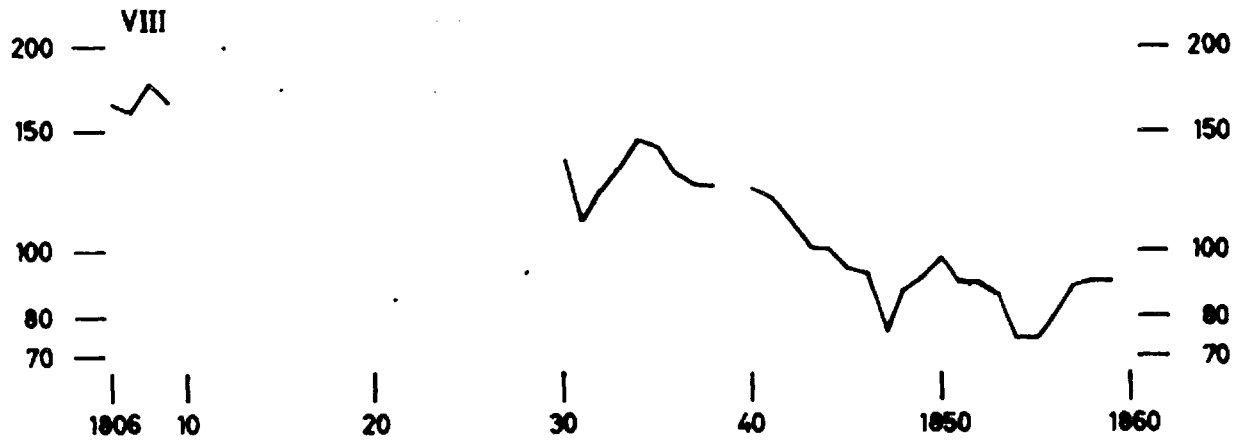
HOOFDELIJK VERBRUIK VAN BIER EN WIJN (liter) TE GENT IN 1806-1859

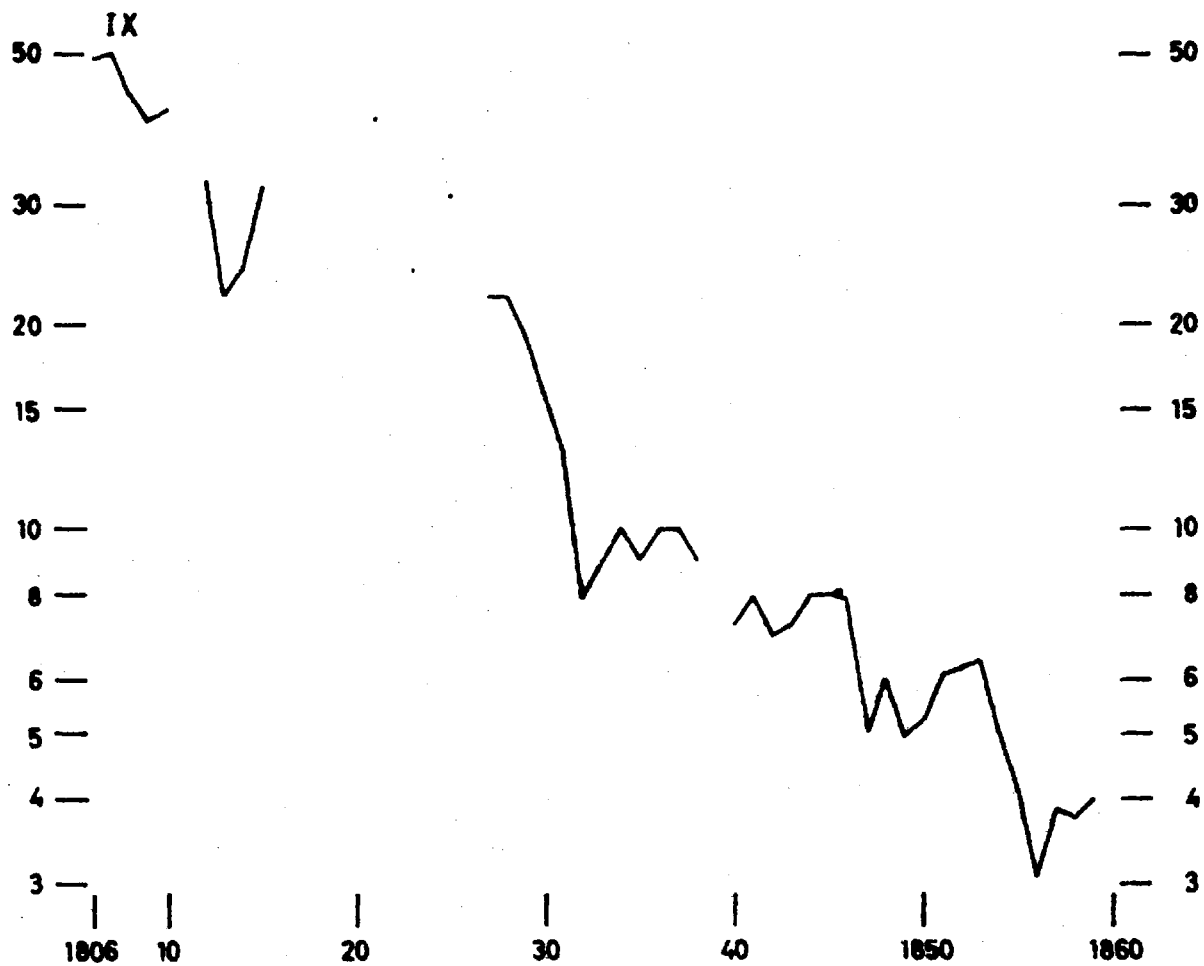
HOOFDELIJK VERBRUIK VAN JENEVER (liter) TE GENT IN 1806-1859

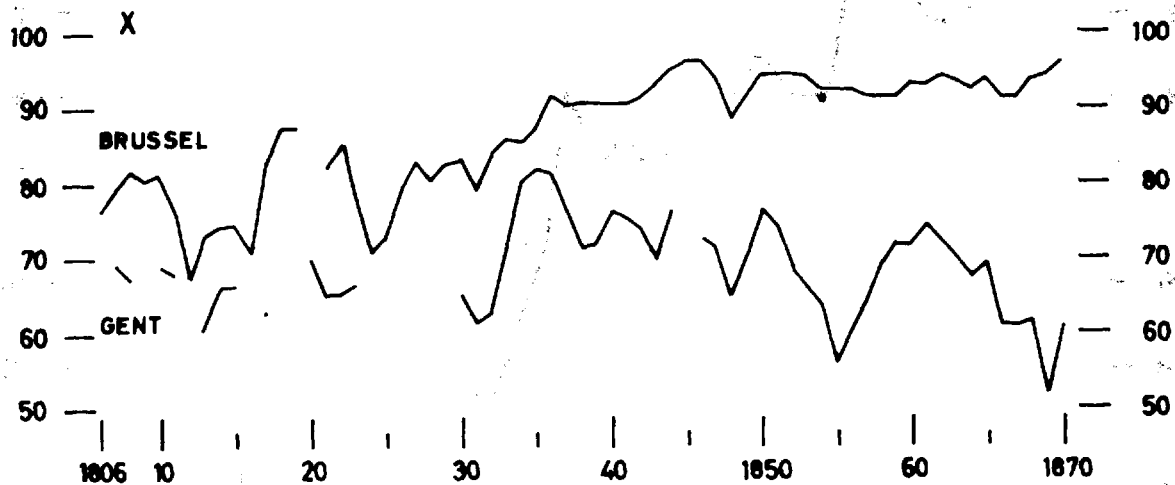
HOOFDELIJK VERBRUIK VAN INTERN BIER (liter) TE GENT IN 1806-1859

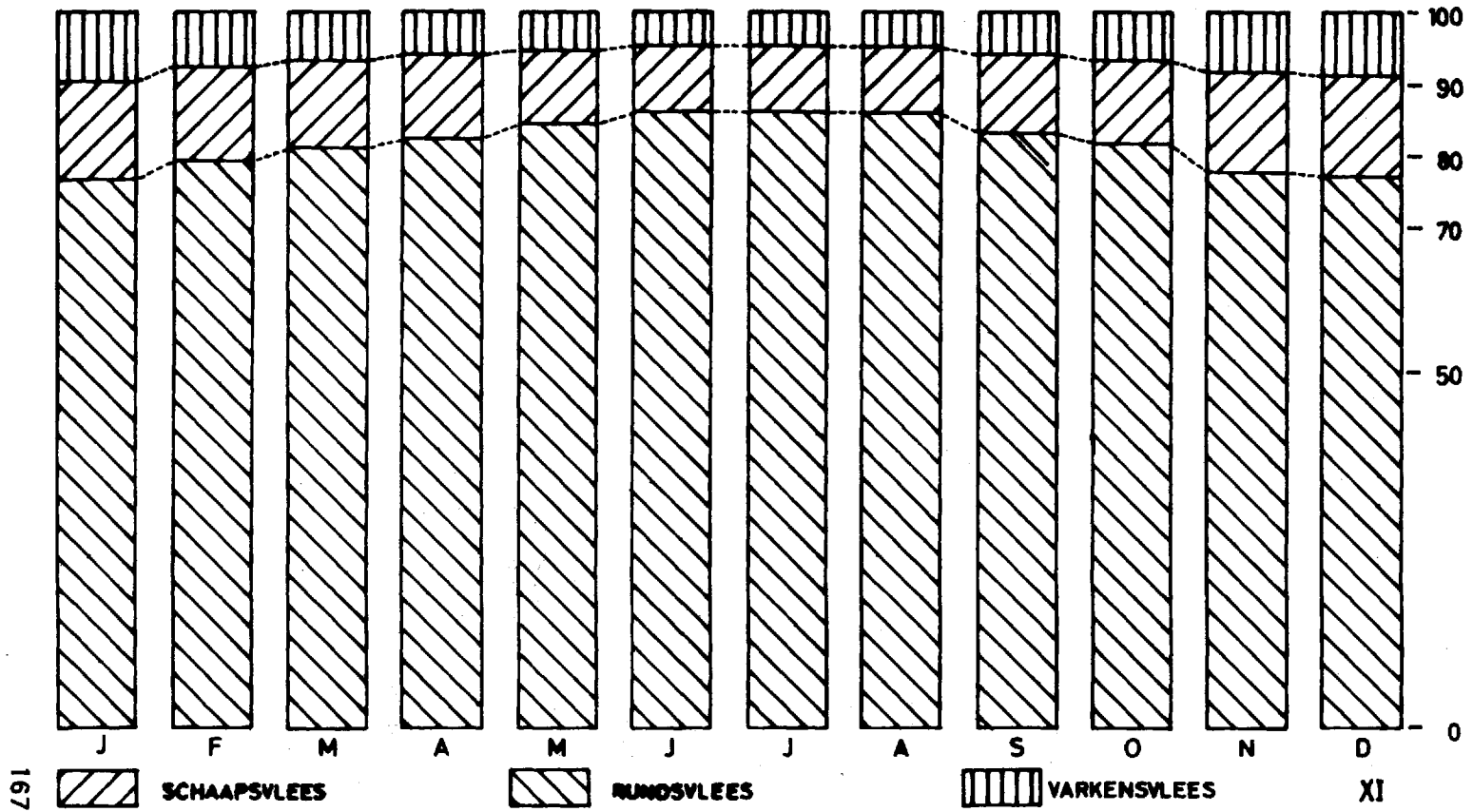
HOOFDELIJK VERBRUIK VAN EXTERN BIER (liter) TE GENT IN '1806-1859

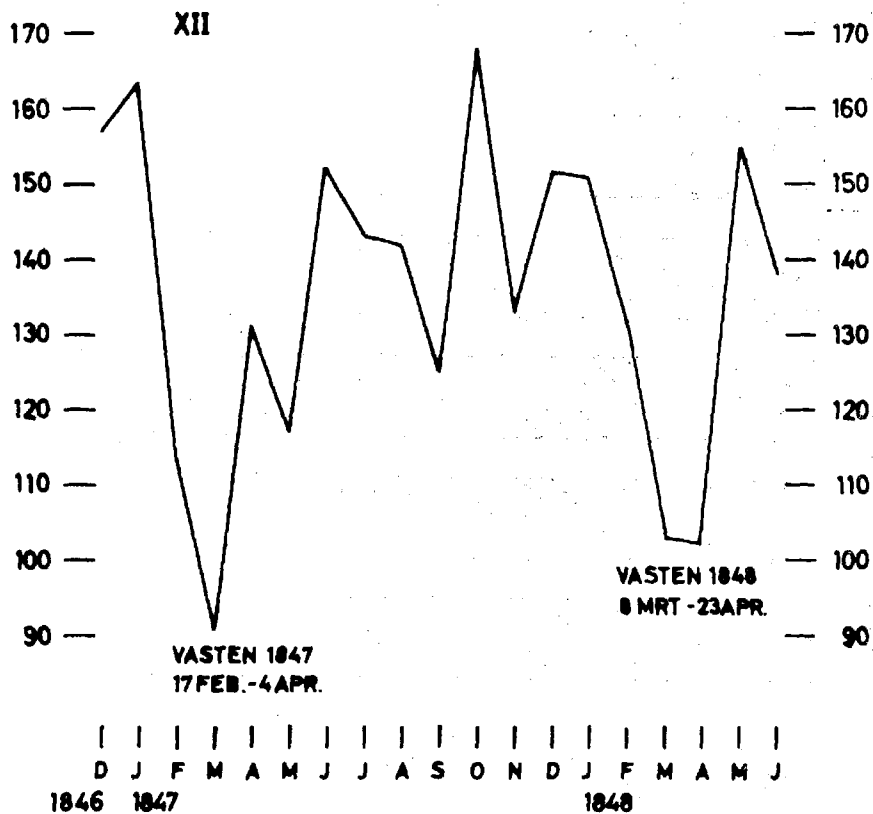
PROCENTUEEL AANDEEL VAN DE TARWE-OMZET t.a.v. DE TRANSAKTIES VAN RÖGGE OP DE
STEDELIJKE MARKTEN VAN GENT EN BRUSSEL, IN HEKTOLITER (1806-1870)

MAANDELIJKE PROCENTUELE AANDUIDINGEN VAN HET VLEESVERBRUIK TE BRUSSEL (1848-1858)

UITGAVEN IN FRANK VOOR VLEES DOOR DE FAMILIE VOORTMAN TE GENT,
DECEMBER 1846-JUNI 1848

PROCENTUELE AANDUIDING VAN HET KWALITATIEF ASPEKT VAN HET
VLEESVERBRUIK TE BRUSSEL (1848-1858)

